

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗВО УКРАЇНСЬКИЙ КАТОЛИЦЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФІЛОСОФСЬКО-БОГОСЛОВСЬКИЙ ФАКУЛЬТЕТ

Освітня програма:

«Християнська педагогіка та організація дозвілля»

Магістерська робота

**ПАСТОРАЛЬНО-КАТЕХИТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ УГКЦ В ЧАС ПІДПІЛЛЯ НА
ТЕРНОПІЛЬЩИНІ**

Студентки 2-го курсу Кметь Юлії

Науковий керівник: Назар Дуда

Доктор PhD богослов'я

Львів 2021

Кметь Ю.І. Пасторально-катехитична діяльність УГКЦ в час підпілля на Тернопільщині: Магістерська робота : (041 «Богослов'я») / Ю.І.Кметь / Український католицький університет. Катехитично-педагогічний інститут; Наук. кер.: д. РgD б.н. Дуда Н. - Львів: УКУ, 2021. – 67с.

Анотація.

У роботі досліджена та описана історія підпільної Церкви в Тернопільській області від 1946 -1989 рр. Представлена пасторальна діяльність на прикладі підпільних отців, монашества та мирян Тернопільщини. І Описується специфіка проведення святих Таїнств та катехизації, в умовах заборон та тиску з боку радянської влади. В основному розділі пропонуваної роботи, ґрунтуючись на детальному аналізі архівних матеріалів та усної історії опроаналізовано багато прикладів із досвіду життя у підпільній Церкві, який є важливим досвідом для сучасної Церкви в цілому.

Ключові слова: духовенство, УГКЦ, святі Таїнства, підпілля, катехизація, пасторальна діяльність, мирянин.

Abstract. The paper deals with the history of the Ukrainian Greek Catholic Church in the Underground in Ternopil region from 1946 till 1989. The pastoral work has been discussed on the example of priests, monks, nuns and laypeople. The specifics of the Holy Sacraments receiving and catechesis under the circumstances of prohibitions and pressure from the Soviet authorities have been described. In the main section of the proposed work, which is based on a detailed analysis of the archival materials and oral stories, many instances from the experience of living in the underground Church have been analyzed. That is an important experience of the modern Church in general.

Key words: clergy, UGCC, Holy Sacraments, underground, catechesis, pastoral work, layperson.

Зміст

Вступ	3
1. Розділ Перехід УГКЦ у підпілля	6
1.1 Ліквідація УГКЦ: перебіг подій 1945-1946рр.	6
1.2. «Возз'єднане» духовенство та стан парафій	12
1.3. Наслідки «собору» та подальший розвиток подій для греко-католиків, які відмовилися від «возз'єднання»	19
2. Розділ Підпільне духовенство УГКЦ на Тернопільщині	24
2.1 Душпастирський провід на Тернопільщині 1950 – 1980 рр.....	25
2.2 Діяльність монаших спільнот	33
3. Розділ Особливості внутрішньої діяльності Церкви на Тернопільщині в період підпілля	39
3.1 Специфіка підпільної «домашньої» церкви на Тернопільщині	39
3.2. Способи уділення святих Таїнств	41
3.3. Роль мирян у підпільній Церкві.....	45
3.4. Катехизація та духовний супровід вірних	49
4 Розділ Легалізація та вихід із Підпілля УГКЦ.....	53
Висновки.....	59
Список джерел та літератури	62

Вступ

Серед усієї історії УГКЦ, ми можемо визначити, що важливим періодом був час її підпільної діяльності з 1946-1989 рр., який служить яскравим прикладом міцної та відданої віри, дослідивши який -можемо брати за приклад та наслідування. Це історія про життя діяльної Церкви, яка існувала крізь заборони і тиск, та зуміла відстояти свою віру і духовність, плекаючи з дня – в день своє майбутнє. Робота має дослідити та описати пасторально-катехитичну складову підпільного життя Церкви на Тернопільщині, та виокремити найяскравіших і найвпливовіших осіб та події, які змінювали становище Церкви.

Актуальність магістерської роботи полягає в дослідженні періоду історії підпілля УГКЦ, яка охоплює суто територіально Тернопільську область і її учасників. Опирається на живу історію, а саме інтерв'ю духовенства та мирян, які жили у той період і брали безпосередню участь в організації діяльності Церкви. Також праця охоплює внутрішні особливості організації Церкви і альтернативні способи заміни храмів і постійного доступу до духовенства, святих Таїнств. У роботі аналізується пасторально – катехитична праця в Церкві, як найвпливовіший засіб збереження та передання віри. Праця охоплює аспект участі Тернопільського духовенства у процесах: Ліквідації УГКЦ, арештів і амністій духовенства, організації підпільних відправ і повернення в офіційне лоно Церкви. Береться до уваги неоціненна роль мирян.

Об'єктом дослідження є архівні документи, інтерв'ю, наукові дослідження про період підпілля УГКЦ. Предметом дослідження є історія підпільної Церкви на Тернопільщині і її характерні особливості.

Метою роботи є дослідити та описати пасторально-катехитичну діяльність УГКЦ Тернопільщини в період підпілля, на основі джерел. Охопити усі внутрішні аспекти діяльності Церкви: описати життя та діяльність тернопільського духовенства та мирян в лоні катакомбної Церкви, визначити

специфіку організації та проведення Таїнств у Церкві, проведення духовного супроводу мирян та пасторального служіння.

Завданням цієї роботи є здійснити огляд документів і джерел пов'язаних з історією підпілля УГКЦ, виокремивши територіально Тернопільську область та пасторально-катехитичну складову діяльності. Описати виклики, які постали перед Церквою, і їх подолання в різних періодах від 1946 до 1989рр. Розглянути діяльність усіх членів Церкви: священство, монашество та мирян на Тернопільщині. Описати специфіку уділення святих Таїнств, проведення катехизації та організацію праці духовенства з дорослими і дітьми в катакомбній Церкві.

Оригінальністю праці є охоплення історії пасторальної діяльності і передання віри, суто Тернопільської області, яка є мало досліджена. Крім того до уваги дослідження взяті інтерв'ю осіб, які брали участь у діяльності катакомбної Церкви, а вони є найкращим джерелом для історії, адже враховуючи таємність діяльності жива історія найкраще опише той період.

Хронологічні межі цієї праці: 1946-1989рр. З початку ліквідації УГКЦ і Львівського псевдо собору 1946 року до 1989 року, в якому УГКЦ було легалізовано.

Методи дослідження, які будуть застосовуватися праці - аналіз, синтез та узагальнення.

Ця магістерська праця складається зі вступу, основної частини, яка має 4 розділи, висновку та списку використаних джерел.

У першому розділі буде розглянутий період 1946 року період Ліквідації УГКЦ, та ставлення духовенства до цього процесу та його участь, розвиток подій після ліквідації, та опис наслідків для духовенства, яке погодилося на приєднання до РПЦ та того, яке відмовилося від приєднання. Виокремити реакцію вірних на ці події, та порівняти їх.

У другому розділі буде описуватися підпільне духовенство УГКЦ на Тернопільщині, їх спосіб діяльності. Також проаналізується життя монаших згромаджень.

У третьому розділі розглянеться особливість літургійного життя, ролі мирян та передання віри на Тернопіллі, за умов життя в СРСР. Особливості проведення катехизи у Церкві. Духовний супровід вірних, і опіка дітей та молоді.

У четвертому розділі розглянеться процес лібералізації в державі, вплив цього процесу на підпільну Церкву та її вихід в легальне становище на Тернопільщині.

Стан дослідження історії підпілля УГКЦ є значними. Праць на цю тему є багато. А саме історію Підпілля на Тернопільщині дослідив Ярослав Стоцький у своїх працях: *«Українська Греко-католицька церква і релігійне становище Тернопільщини 1946-1989 рр.»*, *«Релігійна ситуація в Україні»*, в яких він ґрунтовно дослідив архівні дані того періоду та описав. Окрім нього дослідженням історії Церкви займався Сергійчук у праці *«Нескорена Церква»*. О. І.Говера у своїй праці *«Літургійне життя священників та вірних в українській греко-католицькій Церкві(УГКЦ в період підпілля 1946-1989.)»*, яка докладно описує способи уділення Таїнств, за тогочасних умов.

1.Розділ Перехід УГКЦ у підпілля

Українська Греко-католицька Церква пережила неоціненний досвід, який вона отримала у час підпілля. Це період в якому наша Церква потрапила під заборону діяльності державною владою і зуміла діяти наперекір обмеженням.

У цьому розділі ми розглянемо, як Церква потрапила у статус підпільного існування, і які це спричинило наслідки надалі. Розглянемо шляхи подолання кризової ситуації саме на Тернопільщині.

1.1Ліквідація УГКЦ: перебіг подій 1945-1946рр.

З 1944 року Тернопільська область, як і вся Західна Україна потрапляє в окупацію іншого ворога – СРСР, держави з тоталітарним, комуністичним режимом. Радянська система прискорює уніфікацію у всіх сферах: суспільного, побутового, культурного, політичного та звісно церковно-релігійного життя, згідно із загальносоюзними стандартами. Цей процес передбачав отримання контролю над всіма сферами життя людини, а для цього слід було усунути «ворогів» комунізму та противників їх ідеології, а одним із них звісно була Церква. Адже Українська греко-католицька Церква в Галичині – протягом довгих часів бездержавності, була одним із центрів, де розвивалися українські національні осередки, культурна інтелігенція та зберігалось усе українське, була чинником і сприяла збереженню національної ідентичності¹. Атеїстичний-радянський апарат, оцінюючи потужну роль УГКЦ, виявив у ній одразу головного внутрішнього ворога на території західної України.

План «Возз'єднання» 1945р. став вирішенням питання ліквідації УГКЦ. Він передбачав «законне» приєднання УГКЦ до Російської Православної

---

¹ В.Войналович *Партійно –державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940 – 1960-х років: політологічний дискурс*. Київ 2005, 339.

Церкви(РПЦ), а точніше перехід у православ'я вірних та духовенства², тому що аналізуючи духовний рівень греко-католиків влада розуміла, що заборона Церкви спричинить – неминучий опір, а залишити існування безконтрольного інституту було неприпустимо для тоталітарної системи.

Станом на 1945р. Чирва І.(агент радянських служб) прозвітував про наявність 539 греко-католицьких церков у Тернопільській області³,а цифра свідчить про наявність живої, активної, та діяльної спільноти вірних, що становила загрозу для влади. У своїх аналізах працівники Ради у справах релігійних культів описували духовенство: священників та монахів, як противників комунізму, тих які здійснюють незаконну діяльність проти влади та підтримували свого часу фашизм, на шляху боротьби комуністи використовували не лише наклепи, але й пропагандистські засоби масової інформації: радіо, газети.⁴

Першочергово було вирішено усунути духовенство від суспільного життя населення, та якомога довше їх ізолювати, таким чином ослабити дух мирян та зменшити опір «возз'єднанню». Внаслідок цього першим під тиск потрапляє Йосип Сліпий, його позиція та відмова, спричинила подальше знешкодження всіх єпископів та представників керівного апарату УГКЦ.11 квітня 1945 р. єпископи М.Будка, М.Чернецький, разом із Й.Сліпим були арештовані, після обшуку митрополичих палат органами НКВС.⁵

Отже, вся церковна влада, яка б мала давати вказівки і свої оцінки щодо дій держави була знешкоджена. Судовий процес щодо них відбувався таємно, і вже у лютому-березня 1946р., арештованим ієрархам висунули акти

² Сергійчук В. *Ліквідація УГКЦ(1939-1946).Документи радянських органів державної безпеки.* Т.І-ІІ, Київ 2006, 195-197.

³ Стоцький Я. *Українська Греко-католицька церква і релігійне становище Тернопільщини 1946-1989.* Тернопіль 2003, 33.

⁴ Бабенко Л. *Агентурно-оперативні та репресивні технології радянських органів державної безпеки щодо митрополита Йосипа Сліпого у повоєнний період // Матеріали з всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю «Українська Греко-католицька церква у контексті вітчизняної історії та сучасних суспільних реалій».* Тернопіль 2015(24-25 квітня), 138.

⁵ Кость П. *Історія української Церкви.* Львів 1990, 226.

звинувачення – у ворожій діяльності та у діях спрямованих проти законної влади та співпраці з фашистами.⁶

Після того як радянська влада вирішила справу із ієрархією Церкви, оголосили про створення «Ініціативної групи», яка мала б складатися із «бажаючого» духовенства, яке долучається до «возз'єднання». До трьох головних ініціаторів входив представник із Тернопільської області о. Андрій Пельвецький - гусятинський декан.⁷ *«Ця «тріїця» стероризованих, заляканих до смерті апостатів почала свою «працю» під керівництвом НКВС. Вони видали відозв, і якій закликали українське католицьке духовенство за прикладом політичного з'єднання України з Росією переходити до з'єднання з РПЦ⁸».* Митрополита та усіх єпископів замінили Ініціативною групою, яка була «послушною» та контрольованою державі. Вони діяли, для суспільного розголосу, як внутрішній орган УГКЦ, що прагне до «возз'єднання» і займається цим процесом. Але насправді за усіма цими красиво завуальовані проектами стояв радянський комуністичний режим. На Тернопільщині цим процесом займалися уповноважені Ради у справах релігії - І.Чирва та уповноважений у справах РПЦ – К.Куліченко – представники держави⁹. Вони опитували усіх священників та запрошували приєднатися до «Ініціативної групи». Кожного викликали окремо, якщо отець давав згоду йому вручали певну посвідку - учасника «возз'єднання». Цей документ був гарантом безпеки для священника і його родини, та засвідчував вірність СРСР. Однак таких, хто погоджувався одразу було дуже мало, решта були розгублені і налякані. Плану дій ніхто не давав, повсюди поширювалася дезінформація, яку розповсюджувала влада, а також погрози і арешти. Це поставило священників перед складним вибором, який кожен мав прийняти сам. Велику роль у рішенні священника відігравали роль такі причини як: Вік(чим старший був отець, тим менший опір чинив, а молоді навпаки старалися до останнього відстояти долю

---

⁶ Там само, 226.

⁷ Кость П. *Історія української Церкви*. Львів 1990, 226.

⁸ Там само, 227.

⁹ Стоцький Я. *Українська Греко-католицька церква і релігійне становище Тернопільщини 1946-1989*. Тернопіль 2003, 56.

Церкви); *Подружній стан* (священиків із сім'ями, набагато легше було «переконати» у підписанні переходу до православ'я.); *Тиск з боку влади*.

Зі спогадів отця Ярослава Рокицького, пароха с. Товсте Гусятинського району, Тернопільської області, що під час процесу заохочення та агітації, усі отці були розгублені, але молоді твердо трималися католицької позиції, та не збиралися переходити в католицизм. В цей час Отець Я. Рокицький написав твір по темі: «Що робити?», в якому було пояснення як ставитися до створення Ініціативної групи.¹⁰

Він рекомендував три положення: *«1.Бойкот «Ініціативної групи»; 2.Греміально виступити до Ініціативної групи; 3.Дещо почекати, аж політична та церковна ситуація виясниться»*¹¹. Твори такого змісту писалися час від часу отцями-ініціаторами, для вказівок тим, хто був заляканий та розгублений. Ініціативні священики намагалися комікувати та приймати спільно рішення.

Для стимуляції бажання приєднатися до «Ініціативної групи» було проведено «агітування» у вигляді шантажу, залякування та арешту духовенства, тому не дивно що майже за рік роботи працівників НКДБ учасників назбиралося достатньо для проведення останнього пункту щодо ліквідації УГКЦ - «собору». Рік діяльності «ініціативної групи» в поєднанні із насиллям спецслужб вдалося добитися значних цифр: *П. Ходченко доповідав про те, що переважна більшість приєднується : у Львівській області – 233 священики з 298, Станіславській – 88 з 341, Дрогобицькій 237 – 324 і в Тернопільській – 188 з 270*¹².

Після згоди на вступ до Ініціативної групи отцям почали вручати посилки із запрошеннями на собор у Львів. Службовці також попереджали про те, що подбають та організують транспорт. Це свідчило про контроль усієї ситуації, та тиск, який здійснювався на духовенство. Жодного кроку священик не міг здійснювати самостійно. Ті що відмовилися від «возз'єднання» – були

¹⁰ Там само, 69.

¹¹ Рокицький Я. *Звернення*, приватний архів І.Говери(машинопис), 2.

¹² Там само, 58.

звинувачені або в українському націоналізмі або у співпраці із агентурою Заходу. Спочатку таким священикам заборонили служити у храмах в той час коли їх особисті справи у Києві ретельно опрацьовувалися та шукали «слабкі» місця, які ставали приводами до арештів. Згодом «опозиціонерів» почали ліквідовувати. На початку березня 1946 р. під арештом перебували 296 греко-католики, які не приєднувалися на умови собору та не відступали від своєї віри¹³ Церква була розділена на заляканих та заарештованих.

Псевдособор 1946 року

Подія – собору стала заключним етапом узаконення ліквідації УГКЦ, де здійснилося «возз'єднання» УГКЦ із РПЦ. Однак вважати його незаконним є багато підстав. Отже дату «собору» обрали символічно, а саме 350-річчя Берестейської Унії, 8-10 березня 1946 р. у місті Львові. Участь взяло 214 священиків та ще світські особи¹⁴.

Для «собору», православним єпископом було висвячено нових єпископів: о. М. Мельника і о. А.Пельвецького, що всеодно жодним чином не доводило законність церковно-канонічного собору у греко-католицькій церкві, адже праві єпископи перебували під арештом.¹⁵ Тому з причин цих обставин, УГКЦ не визнає дійсність – цього «собору». Тому в термінологічному словнику вживають слово собор в лапках, або псевдо собор.

Із Тернопільської області прибуло 42 священики, їх список подає дослідник історії релігії Тернопілля В.Стоцький¹⁶. Така цифра показує незначний відсоток від усіх наявних на той час священичих осіб в області.

Отці з Тернопільської області, які були учасниками собору розповідають, що кожного від домівок супроводжували та везли у Львів. Потяг мав маршрут, через Західну Україну, щоб зібрати усіх делегатів на «собор», їх супроводжували працівники КДБ. У Львові поїзд з'їхав на додаткову колію для товарних

¹³ Там само, 41.

¹⁴ Кость П. *Історія української Церкви*. Львів 1990, 227.

¹⁵ Мудрий С. *Нарис Історії Церкви*. Рим-Львів 1995, 373.

¹⁶ Стоцький Я. *Українська Греко-католицька церква і релігійне становище Тернопільщини 1946-1989.*, 45.

вагонів, згодом отці прибули у собор св. Юра, де їм роздали інструкції, надруковані мандати та розселили їх у готелі. В день проведення собору площа біля готелю була заповнена великою кількістю підозрілих осіб, які слідкували за делегатами «собору»¹⁷. Проаналізувавши всі ці події, які передували «собору», стає зрозуміло що керували усім цим, зовсім не ініціативна група, а спрацьований тоталітарний партійний апарат. Державна влада замаскована «дьоргала» ниточки.

Собор св.Юра був прикрашений килимами та красиво одягненими кріслами. У перший день гучно дзвонили у дзвони, для створення атмосфери важливості заходу¹⁸.

8 березня одразу ж було одногосно прийнято 4 постанови щодо УГКЦ:

1. Анулювання постанов Берестейської Унії 1596 р.;

2. Від'єднання від Папської церкви

3. Повернення до прадідівської православної віри;

4. Возз'єднатися із Руською православною Церквою в Радянському Союзі¹⁹.

Ці 4 постанови і були основною метою псевдособору. Дискусій та опонентів теж не було, двічі голосуючи усі були «за». Всього лиш за кілька годин змінилася доля УГКЦ. Нововведеннями для греко-католиків із якими виступив Костельник на другий день собору були: документація мала змінити всюди напис з «греко-католицька» на «православна», також наказували не згадувати таких понять як: «чистилище», і «Філіокве». Крім того було заборонено відзначати деякі свята і наголошувалося на зміні у споживанні причастя з католицької на православну традицію²⁰. Такі формальні зміни були лише початком.

Після «собору» священників вже ніхто не супроводжував та не турбувався за їх добирання назад, усі самостійно вернулися по парафіях та намагалися жити далі незважаючи на «собор».

Отже, попри незаконність дій радянської влади, УГКЦ була ліквідована формально.

¹⁷ Рокицький Я. *Спогади, приватний архів І.Говери(машинопис) с.400.*

¹⁸ Діяння собору Греко-католицької церкви у Львові 8-10 березня 1946. Львів 1946, 35.

¹⁹ Там само, 16-19.

²⁰ Яворський П.(ред.) *Історія Релігії в Україні*, Т-4. Київ 2001, 465.

1.2. «Возз'єднане» духовенство та стан парафій

Внаслідок подій 8-10 березня 1946 року, перед духовенством УГКЦ постав вибір, який мав два шляхи. Перший це - стати офіційною частиною РПЦ, приєднатися та підлаштуватися до нових, легальних умов існування в умовах тоталітарного режиму. Другий – відмовитися від «возз'єднання», і чекати вироку держави, це зазвичай арешт, тому що радянська влада продовжувала репресивні заходи проти залишків католицького духовенства, яке не долучилося до «собору» та переходу у православ'я одразу²¹.

Відлік почався, кожен священник робив вибір, та прийнявши радянську постанову мав це зареєструвати. Однак реєстрація греко-католицьких священників Тернопільщини мала трудність, адже потрібно було поїхати аж у Львів, щоб отримати там документ – «призначення на парохію» згодом зареєструватися у обласній раді. Це уповільнило процес переходу у області, і дало священникам з дальніх сіл та парохій відтягнути цей болючий момент. На 1947 із 764 парохій у підпорядкування РПЦ перейшли 696 спільнот.²² А весь процес «возз'єднання» завершився орієнтовно до 1950р.²³ Ці дані вказують нам про, те що спецслужби працювали близько п'яти років, для того, щоб остаточно «переконати» відступників прийняти правильне рішення. У цьому їм допомагали незаконні методи.

Репресії та шантаж були найчастішим засобом до «возз'єднання». Так наприклад отця Недільського пароха села Лапшин (Бережанського району), який спочатку відмовився від переходу у православ'я, ввечері разом із сім'єю вигнали на вулицю та жорстоко побили, оселю пограбували. Згодом під погрози зав'язали очі та взули у черевики з вбитими цвяхами у підошву, та

---

21 Цьпін .В. *История Русской Православной Церкви 1917-1990*, Москва 1994, 497.

22 ДАТО, Ф. П-1, оп. 1, спр. 585, арк. 51.

23 Стоцький Я. *Українська Греко-католицька церква і релігійне становище Тернопільщини 1946-1989*. Тернопіль 2003, 63.

водили цілу ніч лісами. На світанку покаліченого та вимученого отця відпустили. Згодом стало відомо, що він дав згоду на перехід.²⁴

У селі Клебанівка парох церкви о. Т. Копистянський до 1947 року опирався переходу, однак після мордувань та побоїв - згодився. Договір був формальним, адже він зберігав греко-католицький обряд. Згодом зауваживши це влада призначила нового православного священика²⁵.

Багато отців через страх і старість були змушені приєднатися до РПЦ, так наприклад як отець Петро Райтаровський, якому було 80 років, у селі Баворів Тернопільського району, який стоячи на колінах випрошував дозволу на перехід у своїх парафіян, адже розумів що через опір помре ще швидше²⁶.

Аналізуючи різні дані можемо знайти багато свідчень про насильницьке приєднання. Частими виправданнями у «возз'єднанні» були слова о. Михайла Мельника: «Треба Церкву рятувати, думаю що, може щось врятується»²⁷. Такі аргументи є непевними та вимушеними, їх причиною був страх та шантаж з боку влади. Це свідчить що більшість тих, хто перейшов у православ'я здійснили такий вчинок не з власної, щирої волі, а під тиском. Але офіційно арештований з тюрми митрополит Йосип Сліпий надіслав послання під назвою *«Заблудшим священикам во Христі-мир»*, що було реакцією на всі ці події. Звернення було для духовенства, яке приєдналося до «возз'єднання». Він заявляв, що з болем переживає події, які спіткнули Церкву, і про те що знайшлися священики, які відступили від неї²⁸. Докоряв за пропагандне використання імені Андрея Шептицького та порушення заборони одруження celibatів²⁹. Офіційно страждаюча та арештована Церква не підтримувала такий вибір та вважала його зрадою. Однак тиск, який був за межами тюрем був не менш жорсткий. Тому у історії УГКЦ з'явився такий феномен як «Церква в Церкві», який дослідила Наталія Шліхта. Вона описала духовне життя греко-

²⁴ Бідула Г. – Желінська С. *Латшин. Мала історія отчого краю*, Тернопіль 2010, 191.

²⁵ Кучабська Леся Інтерв'ю з 08.04.2018 / інтерв'юер Назар Габрилей // приватний архів Н.Габрилея (mp3)

²⁶ Стоцький Я. *Українська Греко-католицька церква і релігійне становище Тернопільщини 1946-1989.*, 64.

²⁷ Шаварин М. Інтерв'ю з 01.05.2007 / інтерв'юер невідомий // приватний архів Івана Говери

²⁸ Гайковський М. *Хресною дорогою. Функціонування і спроби ліквідації Української Греко-Католицької Церкви в умовах СРСР у 1939-1941 та 1944-1946 роках. Збірник документів і матеріалів.* Львів 2006, 459.

²⁹ Там само, 443.

католиків, які формально перебували у православної церкві, але реально – продовжували далі практикувати католицьке віросповідання та обряд³⁰.

Перехід у РПЦ у кожного був з різної причини, але через бажання існувати і вижити вони йшли на умовну «зраду», щоб вижити в умовах тоталітарної радянської системи, та вони старалися всеодно відокремлювали свою спільноту від православних³¹.

Процес «возз'єднання» проходив боляче і довго у 1955 році зафарбували ікони та познімали у храмах Тернополя, Бережан, Теребовлі, Заліщиків, Збаражу та ін.³² Ці дані вказують на те, що влада усіма способами боролася з колишніми греко-католиками, які надалі себе ними і вважали. Наприклад коли отець Н.Кисілевський із села Пробіжна приєднався до православ'я, О.Савка пригадує, що в церкві замалювали усі серця на образах, заклеїли уривки в Євангелії, які не слід було читати. «Фани замінили на хоругви та ввели загальну сповідь».³³

Поясненням того, що миряни зазвичай не опиралися православізації – було нерозуміння вірних деталей «возз'єднання» і незнання того, що Папа відлучає «возз'єднане» духовенство. Також більшість з них були селянами, і їх основним інформаційним центром був священик, який міг презентувати інформацію у своєму світлі³⁴. Миряни майже зазвичай йшли за своїм священиком, не вникаючи у справи. Однак парафіяни церков, де парох виступав проти «возз'єднання», миряни також були противниками РПЦ.³⁵ На такі парафії призначали нових священиків, яких прислали на заміну бунтівникам. Їх миряни не сприймали та не відвідували церкви ігноруючи отця, як наприклад у селах

³⁰ Говера І. *Літургійне життя священиків та вірних в українській греко-католицькій Церкві(УГКЦ в період підпілля 1946-1989.)*, Львів 2019, 90.

³¹ Шліхта Н. *Церква тих, хто вижив. Радянська Україна, середина 1940-х – початок 1970-х рр.*, Харків 2011, 296.

³² Стоцький Я. *Міжконфесійна ситуація на Тернопільщині в 1927- 1967рр. // Ідеї національної церкви в Україні*, Тернопіль 1997, 141.

³³ Гринюк Б. *Окремі нотатки з історії храму святої великомучениці Параскеви та греко-католицької громади села Крогулець (XVIII- кінецьXX ст.) // Українська Греко-Католицька Церква в історії та сучасних процесах розвитку українського суспільства*, Тернопіль 2016, 64.

³⁴ Гавриш І. *Станіславівська єпархія Української греко-католицької Церкви у період Підпілля(1946-1989)*, Івано-Франківськ 2017, 78.

³⁵ Стоцький Я. *Українська Греко-католицька церква і релігійне становище Тернопільщини 1946-1989*. Тернопіль 2003, 65.

Клювинці Копиченського району та с.Трибухівці Бучацького району.³⁶Участь мирян у церковному житті в таких умовах була дуже мізерна. Зазвичай такий мирян обслуговували підпільні священики час від часу, або вони переходили у костели,якщо була така можливість.

Жителі села Богданівка згадуючи новопризначеного священика 1948 - 1950рр. Отця Сагайдуківського називають його «артистом», аргументуючи це тим, що він не був отцем по духу, а лише виконував роль призначену йому органами КДБ. Зі спогадів пані Ганни Андраш, коли отець йшов з парафії , то сказав що втомився від постійного « здавання людей». Наступним отцем с.Богданівка був отець Дубовий, який служив на парохії до 1959 року. Після чого церкву закрили та зробили шкільний спортзал із неї.³⁷ Активність таких парафій переписаних на РПЦ, де священник відмовлявся від переходу, а влада призначала їм православного духівника, була мінімальна. Парафіяни зберігали вірність своїм парохам і підтримували їх позицією, таких випадків було безліч. Щербак подає дані про православного священика у с. Заздрість, який приніс ключі від церкви до Ради та відмовився служити, аргументуючи це тих, що ніхто із вірних до церкви не ходять, вони відвідують підпільно богослужіння, який править отець Тернопільський.³⁸

Влада вимагала від єпископів на місцях, виконувати ротацію духовенства, також час від часу виголошувати проповіді з акцентом проти Ватикану, та закликом уніатів до приєднання. На західній Україні багато парохій було без священика, адже був брак кадрів, тому РПЦ намагалася вирішити це питанням – організацією 3 місячних чи 6- місячних курсів для майбутніх священників. Освіченість греко-католицьких священників перевищувала православних в рази,а то й десятки. Кожен католицький священик мав якісну богословську освіту³⁹. Такий чином це ще більше погіршував авторитет православної церкви

---

³⁶Там само, 65.

³⁷ Андраш Г. Інтерв'ю з 08.04.2018 / інтерв'юер Назар // приватний архів Габрилей Н.

³⁸ Щербак Ю. *Концептуальні засади освітньої доктрини Української Греко-Католицької Церкви в ХХст.*, Тернопіль 2006, 422.

³⁹ Стоцький Я. *Українська Греко-католицька церква і релігійне становище Тернопільщини 1946-1989.* Тернопіль 2003, 58.

та повагу до неї вірних. Внаслідок чого до священників(колишніх греко – католиків) вірні ставилися краще і сприймалися на парафіях, яких попередній отець відмовлявся від «возз'єднання»⁴⁰

Фактично – можна стверджувати, що духовенство змінило лише підпорядкування, але все ж залишалось тим самим – католицьким. Журнал Російської Церкви зазначав, що у Галичині залишилося ще багато парафій, де вірні не хочуть підкорятися Москві. Хоч частина вірних ходила у новостворені парафії під керівництвом РПЦ, та все ж вони в душі залишалися католиками.

Однак таке становище стирало з часом ідентичність та вірність католицькій Церкві. Хоча вони стверджували, що зберігають свою ідентичність у серці, а зовнішній та публічний фактор є неважливим, однак учасники підпілля всеодно вважали це – відступництвом та лицемірством. Конфліктність ситуації для вірних та духовенства, яке перейшло у православ'я було з двох сторін: а саме підозра та недовіра з боку РПЦ та політичного режиму, адже вони не піддавалися повному розчиненню в православ'ї, а з іншої сторони критика катакомбної УГКЦ⁴¹. Одним із прикладів неспокою та розривання особистості, через приєднання до РПЦ був отець Петро Герета, який перейшовши у православ'я підтримував зв'язки із підпільними духівниками. Отець Микола Шаварин згадує, що кожного разу при чутках про повернення католицизму, отець Петро в паніці прибігав до отця Василя Глуховецького та просив про опіку і захист, якщо буде треба.⁴²

Цікавим та винятковим випадком був отець Анатолій Сидоренко, який служив православним священником у селі Пробіжна Тернопільської області, через вплив українських націоналістів змінив конфесію, почав хвалити Папу, забороняв школярам одягати піонерські косинки, закликав не слухати радянське радіо. У 1949 році був заарештований⁴³.

---

⁴⁰ Там само, 59.

⁴¹ Говера І. *Літургійне життя священників та вірних в українській греко-католицькій Церкві(УГКЦ в період підпілля 1946-1989.)*, Львів 2019, 91.

⁴² Там само, 92.

⁴³ Стоцький Я. *Українська Греко-католицька церква і релігійне становище Тернопільщини 1946-1989.*, 120.

Єпископ М.Чарнецький приймав священників, які давніше приєдналися до православ'я, але на вернулися назад до УГКЦ і дозволив повернутися назад у лоно Церкви. Такі отці мали покаятися та виконати покаяння. Однак найчастіше вони продовжували служити в РПЦ, публічно не заявляючи про своє навернення у церквах через небезпеку тиску та арешту.⁴⁴

Священників, які приєдналися до РПЦ не залишало почуття зради протягом усього період підпілля Церкви. Тому багато отців каюлися та просилися назад у лоно католицької церкви. Згідно з даними. До 1967 року Василь Величковський(замісник Йосипа Сліпого) прийняв 50 священників назад у лави УГКЦ⁴⁵.

Хоч РПЦ була законною, однак релігійний настрої населення насторожував владу. А особливо у періоди посилення антирелігійної діяльності влади: наприкінці 60-х збільшилася кількість антирелігійної тематики. У великі свята влада влаштовувала заходи, щоб вірні не мали часу відвідати богослужіння.⁴⁶Згідно із дослідженням у 70-х рр. у Тернопільській області 25,5% із публіцистики становили статті атеїстичного спрямування⁴⁷. На думку радянського світогляду - релігійність була характерною ознакою пережитків класового суспільства, тому ліквідувати будь-яку її складову було метою влади.

Цікаво, що влада продовжувала тиск на віруючих людей незважаючи на їх конфесію. Проводилася антирелігійна пропаганда, здійснювалися наклепи на священників, щоб зіпсувати їх авторитет. Також заборонялося: дзвонити в церковні дзвони, здійснювати служіння за межами церкви, колядувати. Багато свят радянських організували, які б мали усунути християнські. На великі свята влаштовували суботники, або інші заходи щоб не дозволити святкування⁴⁸.

Ми можемо підсумувати, що УГКЦ продовжувала існувати в різний спосіб. Одним із яких було таке явище як «Церква в церкві». Хоч і офіційно

⁴⁴ Щербак Ю. *Концептуальні засади освітньої доктрини Української Греко-Католицької Церкви в ХХст.*, 431.

⁴⁵ Стоцький Я. *Українська Греко-католицька церква і релігійне становище Тернопільщини 1946-1989.*, 64.

⁴⁶ Кость П. *Історія української Церкви.* Львів 1990, 246.

⁴⁷ Щербак Ю. *Концептуальні засади освітньої доктрини Української Греко-Католицької Церкви в ХХст.*, 131.

⁴⁸ Бідула Г. – Желінська С. *Латиш. Мала історія отчого краю, 2-вид.* Тернопіль 2010, 192.

греко-католики не підтримували переходу у православ'я вважаючи це зрадою, «возз'єднане» духовенство намагалося зі всіх сил плекати та захищати греко-католицьку ідентичність в умовах контролю РПЦ, та антирелігійного тиску з боку влади.

Парафії, які були формально лише православними згодом, вже у період легалізації УГКЦ одразу ж почали повертись у свою конфесію. Це вказує на колосальні старання отців та мирян, які незважаючи на офіційну приналежність до РПЦ, зуміли зберегти свою ідентичність і вернутись до неї з 1989 року.

Проблема «возз'єднаних» священників була, як глибока рана яка ятрила та не давала спокою мабуть жодному совісному отцеві. Вони почували себе зрадниками, прикладом є спогад підпільного священника о. Михайла Кисіля із с. Козаччина Борщівського р-ну Тернопільської обл., який давав шлюб доньці такого отця, адже батько відправив її до нього.⁴⁹

Отець Ізидор Бутковський, який спочатку підписав згоду згодом відмовився знову, обґрунтувавши, це тим що його дружина сказала, що не буде ходити до нього на відправи. А траплялися випадки навпаки, коли дружини підписували згоди замість отців. Тільки о. Василь Баран с. Розгадів через кілька днів повернув своє посвідчення назад православному єпископу, та залишився вірним Церкві Христовій, внаслідок чого був висланий на спец поселення у м. Караганді.⁵⁰

У православній церкві усі були стурбовані, адже новоприєднані служителі, не тільки мішали, але і часто шкодять адже продовжують бути католиками всередині їхньої церкви.⁵¹

Така двозначність була основною тенденцією серед них. Часто у родині опинялися по різні сторони барикад.⁵²

Владика Т-3 Василій Семенюк пригадує як приймав та звершував обряд возз'єднання з УГКЦ, 4 отців, які поверталися із православ'я. Крім того, були

⁴⁹Костик Анна Інтерв'ю від 19.07.2000 / АПЦ-1-1-64.

⁵⁰ ДАТО, ф. П-1, оп. 1, спр. 1166, арк. 3.

⁵¹ Стоцький Я., *Релігійна ситуація в Україні*, Тернопіль 1999, 55190.

⁵² Говера І. *Літургійне життя священників і вірних в українській греко-католицькій церкві (УГКЦ в період підпілля 1946-1989)*, 210.

отці офіційно були на православних парафіях таємно поверталися до КЦ. Наприклад із Тернопілля отці: Володимир Зарічний(с.Вел.Бірки), Іван Гура(с.Оришківці) та Григорій Петришин (с.Гадинківці). Вони старалися не контактували з іншими отцями, уникали спільних літургій і т.д.⁵³

З 1947-1953 рр. «возз'єднане» духовенство відмовлялося від своїх рішень та поверталось лоно католицької церкви.⁵⁴

Отже, УГКЦ після псевдособору, мала різні шляхи розвитку подій і продовження діяльності Церкви. Одним із них була діяльність в межах РПЦ. Ті хто приєдналися мали на це різні причини, були зазвичай залякані та змушені піти на такі міри. Вони хоч і були зрадниками УГКЦ, але продовжували плекати і розривати її існування наскільки це можливо у межах православної церкви.

1.3. Наслідки «собору» та подальший розвиток подій для греко-католиків, які відмовилися від «возз'єднання»

Греко-католики, які відмовлялися, та не погоджувалися на «возз'єднання» були змушені переходити в нелегальне існування, будучи під загрозою потрапити під арешт. Незважаючи на це священники намагалися їздити по багатьох селах відправляючи там підпільні літургії⁵⁵.

Під час опору «Возз'єднанню» частина духовенства була арештована, близько 2 тис. священників, монахів та монахинь були відправлені в табори. 10% священників емігрувало. Як ми вже знаємо першою потрапляє під арешт ієрархія, але також розуміючи наперед своє становище Йосип Сліпий перед арештом призначив чотирьох осіб можливими виконавцями його обов'язків: єпископа Миколая Чарнецького, єпископа Никиту Будку, настоятеля студитського монастиря о.Климентія Шептицького та редемпториста о. Йосифа

⁵³ Колодій І. Інтерв'ю про підпілля с.Озерна від 25.02.2016 , інтерв'юер Говера І.

⁵⁴ Говера І. *Літургійне життя священників і вірних в українській греко-католицькій церкві(УГКЦ в період підпілля 1946-1989)*. Львів 2019.

⁵⁵ Стоцький Я. *Доля чернецтва, духовенства і парохій УГКЦ у західних областях України у 1950-1953рр.* // *Український історичний збірник* 11 (2008) 288.

де Вохта. Однак історія життя кожного з них закінчилася трагічно, ще до підпільної діяльності УГКЦ. Накита Будка був із Тернопільщини, виконував обов'язки єпископа у Канаді до 1928 року. Згодом працював вікарієм у Львові, також займався питанням відбудови Зарваниці. 1945 року його арештували. Помер у 1949р. у концтаборі – Каралагу. Проголошений – новомучеником українського народу.

Таких історій замордованих та вірних Церкві душ пастирів є багато, ще одним із них був отець Роман Тичинський, який служив на Борщівщині до арешту 1950 року, продовжуючи своє служіння католицькій церкві. Священника звинуватили у членстві ОУН та відправили у трудовий табір в м.Омськ, де він помер у 1954 році⁵⁶.

Згодом один за одним розпорядження відповідальності за Церкву передавали різним отцям по єпархіях. У 1963 році, таємно у Москві було висвячено на єпископа Луцького о.Василя Величковського.

Митрополит Й.Сліпий перебуваючи далеко від своєї пастви далі намагається зберегти Церкву, даючи вказівки та поради вірним і отцям. Він написав пастирське звернення до мирян – «Наша Церква», в якому чітко пояснив відмінності між католицькою та православною церквою. Дав поради, як вести духовне життя в тогочасних умовах, за відсутності греко-католицьких священників⁵⁷.

У 1953 році після смерті Й.Сталіна, Й. Сліпого привозять у Київ для нового етапу переговорів. Влада пропонує митрополиту зректися посади, та приєднатися до РПЦ з не менш впливовою посадою, з чим митрополит був категорично незгідний.⁵⁸ Внаслідок чого його відправляють у адміністративне заслання – у заклад інвалідів село Маклаково Красноярського краю⁵⁹.

⁵⁶ Бірчак В. *Душпастир із псевдонімом «Дух»* // zolotapektoral.te.ua/dushpastyr-iz-psevdonimom-duh (10.10.2020)

⁵⁷ Гайковський М. *Хресною дорогою. Функціонування і спроби ліквідації Української Греко-Католицької Церкви в умовах СРСР у 1939-1941 та 1944-1946 роках. Збірник документів і матеріалів.* Львів 2006, 443.

⁵⁸ Боцюрків Б. *Українська Греко-Католицька Церква в катакомбах (1946-1949)* // *Ковчег: Збірник статей з церковної історії.* Львів 1993, 129.

⁵⁹ Боцюрків Б. *Українська Греко-Католицька Церква в катакомбах (1946-1949)* // *Ковчег: Збірник статей з церковної історії.* Львів 1993, 141.

Здавалося б усе закінчено, Церква вся за ґратами. Але далі ми будемо бачити, що залишилася частина неарештованих, які виявили сміливість служити підпільно. Душпастирі ставали звичайними робітниками, влаштовувалися на державні роботи та таємно здійснювали священниче служіння вірним УГКЦ. Хоч вони були змушені перейти у підпілля, але цей період історії Церкви довів силу та ідентичність християн, які зуміли пристосуватися під жорстку радянську антирелігійну систему, та зберегти і плекати розвиток УГКЦ у час заборон і переслідувань.

На думку Б. Гудзяка (теперішній ново іменованій архієпископ і митрополит Філадельфійський УГКЦ у США) з 1946-1989р. УГКЦ існувала як величезна(а то й найбільша) релігійна організація під заборною.⁶⁰

Проаналізувавши державну політику цього великого хронологічного періоду підпільної історії, можемо зазначити, що здійснювався різний тиск та антирелігійна політика. З 1946- 1953 рр. Церква зазнавала найжорсткішого тиску. Опір завершувався судовими справами, арештами та засланнями. Підпільна діяльність була мінімальною, адже майже все духовенство арештоване, а решта були залякані, тому активно не проводили душпастирювання.

Отець Василь Демчишин, який на 1946 рік був парохом села Козівка (Зборівського району) наперекір погрозам відмовився переходити у православ'я. Арешту отець уникнув завдяки родині Войтовичів із Тернополя, які подбали про безпеку отця – заховавши його у пивниці. Через важкі умови проживання отець захворів туберкульозом кісок та помер у 1951 році.⁶¹

Система змусила підлаштовуватися підпільну церкву під новий етап життя.

Дані свідчать про, те що на вересень 1946 року у Львівській та Тернопільській області залишилося близько 60 неарештованих священників, які не підтримували «возз'єднання». Боротьба влади із залишками греко-

---

⁶⁰ Андрухів І. Суспільно-політичні та релігійні процеси на Станіславщині в кінці 30-х – 50-х роках ХХст. // Український історичний журнал 4 (1996) 105.

⁶¹ Баб'як А. Нові українські мученики ХХ ст. Рим 2002, 155.

католицького духовенства ще більше зміцнила та поширила їх вплив серед вірних⁶².

Кулініченко К. звітуючи в 1947 році стверджував, що у Тернопільській області залишилося 14 отців, які не служили у православ'ї, а влаштувалися на світські роботи та працювали: водіями, робітниками та ін..) ⁶³ Вони весь час зазнавали репресій, і вже станом на 1950-й рік залишилося 11 підпільних отців⁶⁴.

У 1949 році 66 незареєстрованих церквах Тернопільщини зафіксовано проведення підпільних літургій. О.П.Савицький служив у с.Надрічне, о.А.Порхач у м.Бережани та багато ін..⁶⁵

Один цікавий випадок дослідив Я.Стоцький, який стався у 1953 році. Один амністований священник Р.Криницький із с.Пліхів Бережанського району написав заяву про дозвіл служити літургії греко-католицького обряду. На яку уповноважений Ради у справах релігії відповів відмовою, через причину відсутності греко-католицьких вірян на території і запропонував отцеві приєднатися до РПЦ, яка потребує духовних пастирів, але отець відмовився.⁶⁶

Таким чином можемо виокремити період з 1946-1950-ті рр., коли УГКЦ почали ліквідувати, юридично комуністична влада анулювала її існування, та насправді потужна чисельно та духовно Церква не здавалася. Величезну частину парафій приєднали до РПЦ, та можемо стверджувати що це було вимушено з різних на, те причин, але свобідно на це не підписувалися. Вірні йшли за парохом, тому формально перейшовши в православ'я, часто вони цього по факту не зауважували. А парафії де отці відмовлялися неофіційно ставали підпільними, та трималися католицької Церкви. Це був складний період, коли найдієвіша та найпотужніша частина були арештовані, але цей

⁶² Савчук О, *Діяльність УГКЦ в умовах тоталітарного радянського режиму: суспільний контекст // Українська Греко-Католицька Церква у контексті вітчизняної історії та сучасних реалій : матеріали науково-практичної конференції з міжнародною участю 24-25 квітня, Тернопіль 2015, 74.*

⁶³ Стоцький Я. *Українська Греко-католицька церква і релігійне становище Тернопільщини 1946-1989.* Тернопіль 2003, 117.

⁶⁴ Стоцький Я. *Репресивні дії органів радянської державної влади проти української Греко-Католицької Церкви в Галицькому регіоні України у 1940-1960 роках, (PDF) 4.*

⁶⁵ Стоцький Я. *Українська Греко-католицька церква і релігійне становище Тернопільщини 1946-1989, 123.*

⁶⁶ Стоцький Я. *Доля чернецтва, духовенства і парохій УГКЦ у західних областях України у 1950-1953рр., 289.*

етап лише загартував Церкву та підготував до підпільного життя на наступних пів століття.

2. Розділ Підпільне духовенство УГКЦ на Тернопільщині

1953-1959 рр. після смерті Й. Сталіна почався період послаблення тоталітарного режиму у СРСР, який отримав назву «десталінізація». У державі почали зменшувати тиск на громадськість⁶⁷. Амністовано тисячі вірних греко-католиків із тюрем, які повернувшись розпочали працю в вже підпільній УГКЦ. Церква почала відновлювати свою структуру: чисельно висвячуючи нових священиків. Згодом, спецслужби дослідивши активну діяльність підпільних священиків, усвідомили величезну загрозу, яка зростає тому почали приймати нові плани дій, щодо боротьби з ними в період правління Брежнєва з 1964 року⁶⁸. До таких заходів входило: посилення тиску на священиків і їх сім'ї, введення судових справ, припинення виплат пенсій та виселення із області⁶⁹. У 1973 році у відділ КДБ надійшла постанова « Про заходи із посилення боротьби проти ворожої діяльності залишків уніатського духовенства на території УРСР». Боротьба тривала безупинно та її тиск мінявся, залежно від керівництва. Ліквідування УГКЦ, крім юридичних форм, здійснювалося ще на ідеологічному рівні. Всі засоби масової інформації були залучені до активної пропаганди спрямованої на фальсифікацію історії УГКЦ, паплюження авторитету її видатних представників: А.Шептицького та Й.Сліпого. Часто пришивали справи неіснуючих злочинів та для знищення ідентичності ототожнювали із польською церквою.⁷⁰

Духовенство Греко-католицької Церкви - було, і воно активно та вміло діяло, долаючи державні заборони. Вони розуміли загрозу, яка на них йшла, тому зазвичай офіційно відмовлялися від сану та починали працювати на світській роботі, змінювали місце прописки⁷¹. Наприклад о. О.Газдевич, який влаштувався бухгалтером у Бережанському дитячому садку, о. М.Кисіль -

⁶⁷ Дідух Т. *Політика радянської влади щодо Греко-католицької Церкви в УРСР у період «Десталінізації» (1953 – 1959рр.)* // *Наукові записки:серія «Історія»* 2 (2004) 190.

⁶⁸ Там само, 194.

⁶⁹ Там само, 194.

⁷⁰ Рубльова Н. *Львівський псевдособор 1946* // *Енциклопедія історії України* Т-6 Київ, 2009, 365.

⁷¹ Стоцький Я. *Доля чернецтва, духовенства і парохій УГКЦ у західних областях України у 1950-1953рр.*, 288.

працював столярем у селі Чортківського р-ну⁷². Однак це не захищало їх від тиску та переслідування, священникам проводили обшуки, влаштовували допити та призначали високі штрафи. Якби застали священника під час відправи літургії то йому б загрожувала тюрма⁷³. Однак така жорстка політика, не зупиняла діяльність Церкви, а радше підсилювала її гарт та духовність, адже залишалися найвірніші та найсильніші.

2.1 Душпастирський провід на Тернопільщині 1950 – 1980 рр.

Загальні кількість підпільних священників із Львівської архієпархії(до якої належало і Тернопілля) було 270 осіб⁷⁴. Священство, яке залишилося греко-католицьким почало влаштовувати новий лад у Церкві, яка таємно існувала. Найчастіше осередками підпільних парафій, стали ті, які залишилися без призначеного владою священника⁷⁵. Але органи КДБ у березні 1959 року Тернопільської області доповідають, що: *« уніатські священники та монахи систематично відправляють групі богослужіння в приватних будинках одновірців, що , по суті, є порушенням радянських законів про культу.. »*⁷⁶

Душпастирювання часу підпілля було нелегким, адже священнику доводилося проходити до 40 кілометрів між селами. Вдень ходили полями та лісовими стежками, а вночі дорогами, коли отець чув про наближення машини, був змушений ховатися від машин, адже його перебування вночі на дорозі могло викликати багато підозр та запитань. Спецслужби нерідко влаштовували засідки по дорогах між селами, та попереджені отці вмiло оминали їх⁷⁷. Отець ніколи не виходив тою самою дорогою, якою заходив⁷⁸. Отець Мартин пригадує, що отець Тернопільський мав наприклад широкого плаща, у якому

⁷² ДАТО, ф. 1, оп. 5, спр. 173, арк. 97.

⁷³ Кость П. *Історія української Церкви*, 246.

⁷⁴ Дмитрух С. *Життя як подвиг для Христа*. Львів 2007, 60.

⁷⁵ Боцюрків Б. *Українська Греко-Католицька Церква в катакомбах (1946-1949)*, 127.

⁷⁶ ДАТО, ф.1, оп. 1, спр. 3222, ар.15.

⁷⁷ Овсієнко В. *Василик Павло Якимович*(Спогади) Єпископа-Ординарія Коломийсько-Чернівецької єпархії Кир ПАВЛА ВАСИЛИКА. Записав ЮМ. 1991 – 1999 рр. Засканував, вичитав і розмістив на сайті ХПГ на Стрітєння р. Б. 2008, 15 лютого, В.Овсієнко. Опубліковано: Християнський вісник. Часопис Коломийсько-Чернівецької єпархії УГКЦ. Травень 1999, число 7 (67), спецвипуск. 24 с.

⁷⁸ Там само, 24.

були внутрішні-приховані кишені, в яких ховалися церковні речі. Він одягав його, коли йшов у домівки людей уділяти Святі Тайни, адже за їх знайдення накладали великі штрафи. Священство вимагало жертвності, винахідливості та ризику, але враховуючи навіть це, наша Церква мала багато подвижників віри.

У 1960 році налічувалися 6 підпільних священиків у м. Тернополі, а у області, в 1961 році налічувалося 35 підпільних священиків⁷⁹. «Вкінці 1964 р. нараховували - 70 духівників»⁸⁰. Однак крім них зі Львова приїжджали В.Величковський та В.Чепіль. Велику підтримку отцям надавали сестри монахині, які влаштовували відправи у своїх оселях для віруючих. У Тернополі проживало 13 сестер різних згромаджень. Крім підпільного духовенства підтримку УГКЦ здійснювала римо-католицька Церква. Вони збирали кошти на підтримку, здійснювали місіонерську роботу. Також на великі свята дозволяли у костелі, відправляти літургії греко-католицького обряду⁸¹.

П.Мирослава Гриценко пригадує, що свою першу сповідь вона мала у Золочеві в костелі, отець Смаль Євген сповідав зліва в костелі, і вже всі знали, що греко-католики сповідаються зліва а римо-католики справа.⁸²

Стоцький дослідивши ситуацію на Тернопільщині визначив найактивніших священиків: о.Демушко, Мацієвич, Баран, Тиляк. Кожен із них продовжував служити у греко-католицькому обряді та проводити анти православно агітацію.⁸³ Із доповідних записок також можна проаналізувати наявність підпільних священиків у області: Ятрубецького, Мацієвича, які служили підпільно літургії у закритих церквах. Такі вчинки були дуже ризикованими та могли призвести до ув'язнення⁸⁴.

Так був заарештований отець Володимир Чорний із села Яблунів Копичинського р-ну, у пояснення арешту, було звинувачення у зв'язках з ОУН,

---

⁷⁹ Дідух Т. *Особливості конфесійного життя греко-католицької церкви на Тернопільщині у 1958-1964рр.* // *Наукові записки: серія «Історія»* 2 (2014) 126.

⁸⁰ Стоцький Я. *Репресивні дії органів радянської державної влади проти української Греко-Католицької Церкви в Галицькому регіоні України у 1940-1960 роках, (PDF)* 5.

⁸¹ Щербак Ю. *Концептуальні засади освітньої доктрини Української Греко-Католицької Церкви в ХХст.*, 423.

⁸² Гриценко М. Інтерв'ю від 8.02.2020 / Інтерв'юер Драгушак І. // приватний архів Драгушак І.

⁸³ Щербак Ю. *Концептуальні засади освітньої доктрини Української Греко-Католицької Церкви в ХХст.*, 423.

⁸⁴ Дідух Т. *Особливості конфесійного життя греко-католицької церкви на тернопільщині у 1958-1964рр.*, 126.

і проповідях антирадянського змісту⁸⁵ В той час конкретної статті, яка б давала право посадити за підпільне служіння не було, тому зазвичай арештовували за антирадянську агітацію.⁸⁶ Важливим був також аспект – налякати інших, часто ці арешти здійснювали показово, для посилення страху.

Прикладом вірного священика, який, повернувшись із ув'язнення та продовжував далі таємно служити спільноті вірних був о.Юліан Юрик. Представник Ради у справах релігії в Тернопільській обл. І.Чирва подає інформацію про нього: отець здійснює душпастирську діяльність у м. Скалат. Відправляє таємні богослужіння, проводить зустрічі та катехизує у квартирах вірних та у своїй.⁸⁷

Отець Ярослав Мартинюк, із міста Заліщики був яскравим прикладом ще одного підпільного душпастиря. Він був вірним УГКЦ незважаючи на погрози та тиск із боку органів влади. У 70-х рр.. активно проводив служіння вірним⁸⁸. Він проживав у сестер, згодом у 1956 році переселився у квартиру п. Галі Сокольової за адресою вулиця Радянська39. В цій оселі кожного дня служилися літургії для вірних та сестер. Крім о. Ярослава, служили також отець Степан Захарків, та отці Тимчуки. З 1975 року через часті перевірки літургії почали служити рідше, і також їх проводили у квартирі с. Келестини(сестер служебниць), на які приходили знайомі з міста і села Добровляни⁸⁹.

Отець Заяць І. затриманий 1967 року на допиті признався, що справді проводив підпільні літургії, молебні, хрещення дітей та інші богослужіння. Слідчі вияснили, що отець таємно служив відправи у приватних помешканнях вірян або ж у будинку монахинь у місті Заліщики. Окрім отця І.Зайця в Заліщиках були ще також отець Мартинюк та Тесак, які здійснювали усю пастирську роботу підпільно. Православні священики не мали приходу, миряни не відвідували храмів, один із них написав скаргу архієпископу Миколаю: « *В Заліщиках під час моєї роботи як пароха не було жодного хрещення і вінчання.*

⁸⁵ Бажан О. – Гасай Є. – Гуцал П. *Реабілітовані історією*, Тернопіль 2012, 24.

⁸⁶ Щербак.Ю. *Концептуальні засади освітньої доктрини Української Греко-Католицької Церкви в ХХст.*, 423.

⁸⁷ Там само, 433.

⁸⁸ Пастернак Я. *Заліщицька земля в спогадах емігрантів*, Тернопіль 2005, 89.

⁸⁹ Шематизм Бучацької єпархії УГКЦ, *Парафії, монастирі, храми, Тернопіль 2014*, 369.

Хрестять і вінчають у о. Зайця. У Вербну неділю вночі щорічно святить лозу в себе вдома. Посвячення Пасхи в суботу від полудня до вечора також о. Заяць у себе вдома, і всі віруючі йдуть до нього». Такі свідчення свідчать про нелегку пасторальну працю, якою займався отець. Також о. Стефан Захарків, який повернувшись із ГУЛАГУ у 80-х продовжував підпільно служити в м. Заліщиках, ховаючи свою діяльність під професію сторожа ошадкаси⁹⁰.

Кількість та усі прізвища зібрати духовенства, яке служило на Тернопільщині зібрати складно, враховуючи таємний спосіб служіння, але ми можемо сміливо заявити Церква діяла і її апостоли невтомно працювали. Парафії трималися на служінні отців, які невтомно здійснювали опіку над мирянами.

Виокремити варто Зборівський район, де продовжувала діяти Церква. О. Василь Баран, який був призначений парохом села Розгадів(Зборівського району) з 1942 року. Під час процесу «возз'єднання» намагався якомога довше зберегти католицьке служіння, через що був заарештований та відправлений у табір в Караганді, де далі здійснював пастирське служіння вірним. З 1967 року, після повернення на Тернопільщину отець налагодив зв'язки із підпільними душпастирями : Павлом Ковалем, Мироном Кордубою, Володимиром Гончарем, Євгеном Кравчуком та іншими. Він служив по області відповідно до запитів вірних, за період свого служіння відвідував такі села як: Добре Поле, Зарваниця (Теребовлянського району), Курівці, Великий Глибочок, Ярчівці, Воробіївці (Зборівського району)та ін..⁹¹ Він служив у приватних помешканнях людей, здійснював Таїнства: Хрещення, вінчання та інші. О. Василь часто був під контролем органів КДБ. Одного разу хтось доповів про відправи у селі Пронятин (Тернопільського р-н), за що отець був викликаний та попереджений про заборону виконувати подібну діяльність. Проте він, незважаючи на такі випадки, продовжував надалі душпастирювати на Тернопільщині⁹² Влада знала

⁹⁰ Пастернак Я. *Заліщицька земля в спогадах емігрантів*, 103.

⁹¹ Головин Б. *За служіння Богові, народу- смерть*, Тернопіль 2008, 75

⁹² Там само, 74.

про діяльність отців, але була досить лояльною на той час. І нагадувала отцям у попередженнях, що миряни мають ходити у «законні» парафії.

Отець Богдан Стойко став одним із священиків, який відмовився переходити у православ'я, через що був змушений закінчити бухгалтерські курси, та влаштуватися на світську роботу. О.Богдан працював на різних роботах, його час від часу звільняли коли дізнавалися, що він підпільний священик. Одного разу на роботі в школі-інтернаті від нього вимагали визнати, що Бога не існує та підписатися під атеїстичною статтею. Отець відмовився через, що був звільнений⁹³. Окрім світської роботи він плідно трудився у божому винограднику підпільно, для вірних які просили його про це⁹⁴.

Владика Павло Василик

Павло Василик був висвячений на диякона у таборі Джеккагзані. Перебуваючи у різних таборах на Півночі Росії, він багато трудився проповідуючи та допомагаючи іншим священикам служити. У 1956 повернувшись у Львів отримав ієрейські свячення з рук Миколи Чарнецького.⁹⁵ Свою першу літургію отець відслужив у місті Бучачі в будинку Сестер служебниць. Одразу того самого дня він відслужив літургію у с. Переволока, де було близько 200 людей.⁹⁶ Життя священика передбачало невтомне служіння.

О. Павло знав дуже добре дороги, тому провідники йому були потрібні лише для розвідки та інформаційного зв'язку між вірянами. Відвідував села Заставці, Тарновиця, Гостів, Клубівці та інші села Бучацького району. Праці було дуже багато, особливо на великодні свята, коли вірні потребували ще більше опіки⁹⁷. У 1959 році отця Василика арештовують вдруге, причиною арешту записують – розпал міжрелігійної ворожнечі. У 1974 році після

⁹³ Головин Б. *За служіння Богові, народу- смерть*, Тернопіль 2008., 81.

⁹⁴ Смик Р. *Почесні громадяни міста Бережани* // berezhanymrada.gov.ua/index.php/nashe-misto/pochesni-hromadiany-m-berezhany(10.09.2020)

⁹⁵ Овсієнко В. *Василик Павло Якимович*(Спогади) Єпископа-Ординарія Коломийсько-Чернівецької єпархії Кир ПАВЛА ВАСИЛИКА. Записав ЮМ. 1991 – 1999 рр. Засканував, вичитав і розмістив на сайті ХПГ на Стрітіння р. Б. 2008, 15 лютого, В.Овсієнко.

⁹⁶ Овсієнко В. *Василик Павло Якимович*(Спогади) Єпископа-Ординарія Коломийсько-Чернівецької єпархії Кир ПАВЛА ВАСИЛИКА.

⁹⁷ Овсієнко В. *Василик Павло Якимович*(Спогади) Єпископа-Ординарія Коломийсько-Чернівецької єпархії Кир ПАВЛА ВАСИЛИКА.

повернення, владика Йосафат Федорик ЧСВВ у с.Вільхівці(Тернопільської обл.) висвячує його на єпископа «катакомбної» церкви. Час від часу незважаючи на тяжкий стан здоров'я, владика Павло Василик продовжував навідуватися по селах. Його відвідування піднімало дух селян та дарувало надію на майбутнє відродження УГКЦ.⁹⁸ Він плідно продовжував трудитися у підпільній церкві, а згодом став одним із борців за легалізацію УГКЦ.⁹⁹

Отець Павло Коваль

Священик, який був одним із тих, хто категорично відмовлявся переходити у православ'я, та був змушений постійно переїжджати та переховуватися, але КДБ, всеодно зуміло знайти наклепи аби арештувати отця у 1951 році. Тортури, допити, карцер, моріння голодом і т.д. – усе це вистояв отець і залишився вірним своїй Церкві. Після смерті Й.Сталіна був амністований.¹⁰⁰ У 1958 році отець купив у Тернополі будинок по вулиці Білогірській, де в одній із кімнат облаштував капличку. Миряни у всьому допомагали: зібрали духовну літературу, пошили священичий одяг, зробили інвентар необхідний для служіння¹⁰¹. Отець служив сумлінно, хоч часто потрапляв під обшуки та агітування до приєднання у РПЦ. Кілька разів починав навчання, та йому не давали можливості закінчити. На роботі працюючи муляром, молоді робітники комсомольці злузували з нього та шкодили(*вливали із термоса чай, насипали биту цеглу чи камінці у кишені, били термоси, обливали одяг водою тощо*)¹⁰². Дружина отця, переховувала літургійні речі та молитовники у рідних та друзів. Служив отець Павло аж до смерті 1981 року.¹⁰³

---

98 Чайківська О. Інтерв'ю з 3.01.2019 / Інтерв'юер Городинський Ю. // приватний архів Ю.Городинського (відеозапис)

99 Овсієнко В. *Василик Павло Якимович*(Спогади) Єпископа-Ординарія Коломийсько-Чернівецької єпархії Кир ПАВЛА ВАСИЛИКА. Записав ЮМ. 1991 – 1999 рр. Засканував, вичитав і розмістив на сайті ХПГ на Стрітєння р. Б. 2008, 15 лютого, В.Овсієнко.

¹⁰⁰ Головин, Б. *Мученики та ісповідники Української церкви ХХ ст.*, Тернопіль 2004, 238.

¹⁰¹ Там само, 240.

¹⁰² Сенчишин Н. *Мученики за віру Христову // Духовні острови мого народу.* Збараж 2010, 17.

¹⁰³ Там само, 18.

Ще одним тернопільським священиком 70-х рр. був о. Степан Колтунюк, який жив у місті, працюючи в ошадкасі, займався служінням церкви, здійснював літургії та інші відправи.¹⁰⁴

Отець Зиновій-Михайло Монастирський

Отець Зиновій Монастирський родом із Бучацького району села Киданів. У 1946 році стає священиком у монастирі ЧСВВ. Однак через ліквідацію УГКЦ, повертається із монастиря назад у своє рідне село. Там він починає працювати в сільському колгоспі комбайнером. Незважаючи на важку фізичну працю, він виконував свої священичі обов'язки. Робив він це зазвичай вночі. Його діяльність охоплювала такі села Тернопільської області як: Киданів, Вишнівчик, Вишеньки, Осівці, Бобулинці, Зарваниця, Сапова та Старі Петликівці.¹⁰⁵ КДБ пронували перейти у православ'я, підкупляючи отця перевагами, але отець відмовлявся аргументуючи, це тим що перехід для нього рівносильний зраді. Вірні, які були очевидцями цих подій пригадують як на свято Миколая, всі зібралися вночі на Божественну літургію, але завітала міліція, яка шукала між людьми отця Зеновія. Він ж за допомогою вірних, втік через вікно, а літургійні речі та фелон одна кульгава парафіянка заховала під одяг¹⁰⁶. Такі історії повторювалися врятування священика свідчать про вірність, жертвність та сміливість вірних, як часто ризикуючи всім йшли на порятунок життя душпастиря.

Владика Василій Семенюк

У 1970-х рр. отця Василя Семенюка завдяки його зусиллям та невтомній праці на Івано-франківщині було відправлено владикою Володимиром Стернюком на Тернопільщину разом зі своїми вихованцями підпільної семінарії. Отець і його нова генерація молодих семінаристів та отців мали дуже багато обов'язків, часом владиці приходилося служити по 5 літургій на день, невтомно сповідаючи та служачи. Вони разом із о. Василієм Семенюком надихали вірян:

¹⁰⁴ Там само, 20.

¹⁰⁵ Кобильник Є. *Отець Зиновій Михайло Монастирський* // [risu.ua/otec-zinoviij-mihajlo-monastirskiy_n45725\(5.09.2020\)](http://risu.ua/otec-zinoviij-mihajlo-monastirskiy_n45725(5.09.2020))

¹⁰⁶ Чайківська О. Інтерв'ю з 3.01.2019

своїм новим підходом, ставленням до служіння, виховання молоді. Вони організовували молитовні спільноти для молоді, дорослих та дітей, що допомагало підтримувати духовний дух в часи відсутності душпастирів. О.Василь став часто відвідував села теребовлянського району, зокрема Зарваницю. Він бувало сповідав по 12 годин без зупину, а після чого служив літургію в лісі. Престіл влаштовували на кущеві, на який накладали гіллячок. Люди з нетерпінням чекали католицького священика, щоб уділив їм Святі Тайни. Традицією стало відвідуваннями отцями селян у свято Петра¹⁰⁷

Перелічити усе духовенство та його подвиги на Тернопільщині є складно, але їхня праця принесла великі плоди для теперішньої Церкви. Вище представлені постаті стали для людей прикладом вірності своїй Церкві, вони не зважаючи на загрози ув'язнення та смерті, своєю наполегливою працею служили людям та Богові.

Семінарії

Отців, які поверталися із ув'язнень та тих, які переходили на світську роботу і продовжували підпільне служіння було недостатньо, щоб служити такій великій кількості вірян. Тому слід було в умовах тогочасного становища формувати навчання нового душпастирського покоління.

Вірячи у перспективу, що в майбутньому УГКЦ буде легалізоване, вже у 60-х рр.. почали думати і планувати про виховання наступного покоління духовенства. В 1967 році у Тернопільській області було організовано дві підпільних семінарії. Одна із них у місті Тернополі, а інша у м. Бучачі Семінарію у Тернополі започаткував єпископ отець Василь Величковський, а очільниками були: І.Пасіка, М.Кордуба, П.Коваль, С.Сампара та інші. Отці склали скорочену програму та навчали семінаристів, яких було 6. Однак швидким часом навчання було припинене через погрози органів спецслужб про те, що якщо вони продовжать то будуть арештовані.¹⁰⁸ Ініціатором відкриття ще

---

¹⁰⁷ Шподарунок Н. *Владика Василій Семенюк: Стократний плід апостольської праці* // [https://synod.ugcc.ua/data/vladyka-vasylii-semenyuk-stokratnyy-plit-apostolskoy-pratsi-1307\(20.09.2020\)](https://synod.ugcc.ua/data/vladyka-vasylii-semenyuk-stokratnyy-plit-apostolskoy-pratsi-1307(20.09.2020))

¹⁰⁸ Боцюрків Б. *Українська Греко-Католицька Церква в катакомбах (1946-1949)*, 189.

одної Бучацької семінарії був отець Яків Тимчук(ЧСВВ)¹⁰⁹. Але вона теж через погрози не змогла довго проіснувати.

Була ще одна спроба організувати семінарійне навчання – здійснена О.М.Кордубою, який почав для 8 студентів навчання у квартирі своєї дочки. Однак реалізувати та утримувати підпільну семінарію йому не вдалося, бо через деякий час органи КДБ її прикрили¹¹⁰. Навчання проводилося зазвичай індивідуально. Кожен семінарист мав свого духовного наставника¹¹¹. Кількість священників була невелика, але відбір нових покликаних був досить строгий, адже кандидати мали бути готові до складних фізичних та психологічних ситуацій. Священники придивлялися до молодих кандидатів, радилися з вірними. Після відбору семінаристи вивчали основні предмети: літургіка, катехизм, канонічне право, догматика біблійна історія та ін.¹¹². Таким чином бачимо працю священства із молоддю, яка згодом оновлювала лави духовенства підпільної Церкви. Нових отців вчили зазвичай індивідуально, адже це було найбезпечніше. Крім того такий тип навчання, був дуже якісним, адже особистісний супровід духовенства допомагав якісно підготувати молодого священника.

2.2 Діяльність монаших спільнот

Монашество було і є найвірнішою частиною Церкви, адже найвпертіший опір «возз'єднанню» здійснювали монахи, жоден із них не приєднався до православ'я¹¹³. На 1945 рік Тернопільській області налічувалося 12 монастирів різних згромаджень: Василіанського чину, Студитського чину, отці Редemptористи та ін.. Вони знаходилися в селах Тернопільської області: Зарваниця, Михайлівці, Великі Гаї, Курдинець та у місті Тернополі, Чорткові,

¹⁰⁹ Турій С. *Нелегка доля УГКЦ*, Тернопіль 1994, 6.

¹¹⁰ Головин Б. «Я зрадником не був і не стану» - сказав отець Мирон Кордуба під час допиту в КГБУ // Подільське слово (9 жовтня 1993) 3.

¹¹¹ Щербак.Ю. *Концептуальні засади освітньої доктрини Української Греко-Католицької Церкви в ХХст.*, 463.

¹¹² Купчак В. *Особливості формування греко-католицького духовенства у часи підпілля // Магістерська робота Львівської духовної семінарії Святого Духа, Львів 2018, 46.*

¹¹³ Щербак.Ю. *Концептуальні засади освітньої доктрини Української Греко-Католицької Церкви в ХХст.*, 428.

Бучачі, Бережанах та Скалаті. Серед них налічувалося 42 монахи та 33 сестри монахині, ще існували невеликі монастирі сестер-служениць Непорочної Діви Марії, сестер Пресвятої Родина та сестер Святого Йосафата, в цілому у Тернопільській області налічувалося до 200 богопосвячених осіб¹¹⁴. Львівський псевдособор визначив існування греко-католицьких монастирів нелегальним і аналізуючи доповідні записки І.Чирви станом на 1946 р., «уніатських монастирів в області немає»¹¹⁵. Не всі змогли уникнути арешту, та перейти у закрите життя. Багато з них потрапили під суд, та були приречені до життя у концтаборах та спецпоселеннях Сибіру, багато із них так і не повернулися звідти назад. Механізм ліквідації залишків монастирів був напрацьований та мав ряд заходів наприклад : збір даних, збільшення податків, які змушували сестер покидати монастирі, і вертатися до світського життя. Сестри часто опинялися на вулиці, без осель та можливостей існувати. Однак ліквідувати саму монашу спільноту системі не вдалося, вони просто були змушені адаптуватися до тогочасних викликів. Монастирі продовжували існувати у маленьких оселях по кілька осіб¹¹⁶. Богопосвячені особи з 1950-х років почали повертатися із в'язниць, та відновлювати монаше таємне життя. У Тернопільській області існувало близько 18 монаших спільнот. У місті Бучачі мешкали сестри, які обслуговували близько сотні мирян. Черниці жили по домівках, в яких проводили таємні відправи. У селі Переволока жили сестри згромадження Пресвятої Родина, де отці також служили літургії. У селі Жизномир отці не лише здійснювали богослужіння, але і відбувалися реколекції для монахинь та було місце де вони складали вічні обіти¹¹⁷. Сестри були постійно під контролем та наглядом органів, часто проводилися обшуки та допити. Метою збереження монаших спільнот було плекання молитовного життя у середині спільноти та забезпечені нею вірян. Велика кількість черниць

---

¹¹⁴ Стоцький Я. *Українська Греко-католицька церква і релігійне становище Тернопільщини 1946-1989*. Тернопіль 2003, 81.

¹¹⁵ ДАТО, Ф. 1, оп. 1, спр.2127, арк. 79.

¹¹⁶ Поліщук Н. *Жіноче чернецтво в умовах підпілля. Історія нескореної церкви // <http://ichistory.org.ua/2016/11/29/zhinoche-chnetstvo-v-umovah-pidpillya-istoriya-neskorenoyi-tserkvy>(10.09.2020)*

¹¹⁷ Стоцький Я. *Бучацький Василіанський монастир і становище Греко-Католицької Церкви у 1945–1989 рр.* (PDF) 3.

стали зв'язковими підпільної церкви. Крім того вони допомагали отцям здійснювати підпільне служіння, та займалися пошуком та підготовкою нових покликань¹¹⁸.

Хоча влада закликала монаші групи до «возз'єднання», однак насправді вона прагнула ліквідувати повністю існування таких громад.¹¹⁹ Згідно звіту по Тернопільській області Радченко М. на 1967 р. подавав дані що в області налічується близько – 112 сестер-монахинь(серед них були сестри чину: служебниць, василіан, студитів, Пресвятої Родини, Святого Йосафата. Однак цифри постійно змінювалися. Вже станом на 1981 р. під обліком налічувалося 52 монахині.¹²⁰ Ці дані вказують на постійний тиск на сестер та їх переслідування.

Хоч сестри ніяк не заявляли про свій статут, однак їхній скромний одяг, специфічний спосіб життя та уникнення суспільного спілкування – викликали підозри. Сестра Василія Тиха із сестер василіанок згадує, що вступивши у монастир, настоятелька попросила змінити професію продавця на більш спокійну. Вона влаштувалася 1981 році санітаркою в Тернопільську лікарню, там на неї здійснювався тиск та знущання, бо всі навколо думали що вона належить до секти. Згодом вона змінила місце роботи у тернопільський тубдиспансер¹²¹.

Сестри Служебниці із Заліщиків до 1946 р. опікувалися дитячим інтернатом, після славнозвісних подій сестер виставили за двері, а у будівлі монастиря відкрили райсільгоуправління, а пізніше зубний відділ лікарні¹²². Сестри служебниці почали працювати найчастіше у різних медичних закладах. Так наприклад сестра Йосафата Плезя працювала акушеркою у пологовому будинку. Сестра Іванна Дяківська повернулася жити із родиною та влаштувалася на роботу медсестрою¹²³. Деякі з них мешкали в будинку за

¹¹⁸ Маслій О. *Жіночі чернечі спільноти УГКЦ у Галичині(1946 -1989рр.)*, Івано-Франківськ 2016, 83.

¹¹⁹ Там само, 96.

¹²⁰ Там само, 102.

¹²¹ Там само, 121.

¹²² *Історія служіння Сестер Служебниць у Заліщиках // ssmi-ua.org/domy_zalichyky(5.09.2020)*

¹²³ *Історія служіння Сестер Служебниць у Заліщиках*

адресою Ольжича 18 у м. Заліщики. Вони шили ковдри та виготовляли весільні віночки, для того щоб вижити. Крім того там жив отець Ярослав Мартинюк із родиною, адже влада вигнала його із парафії у с. Гійче Львівської області, через відмову у «возз'єднанні»¹²⁴.

Сестри Василіанського чину також проживали у м.Тернополі, і засновані у місті були вже саме за підпілля у 1957 р. Василем Величковським, який опікувався ними, згодом він придбав для них будинок по вул. Будзіновського 5. Сестер було небагато, вони жили часто порізно, до того як їм придбали будинок. Заснований був також монастир,владика В. Величковський купив будинок за адресою С.Крушельницької 3-а, де поселилося12 сестер василіанок. Також будинок на вул. Крилова 5,де жило ще 3сестри.¹²⁵

Літургійне життя як і в кожному монастирі провадили підпільні священики: о.Євстахй Смаль, о.Стефан Захарко, о.Йосафат Алиськевич. В цілому сестер відвідувало та служило багато отців.¹²⁶

Діяльність монастиря сестер-студиток у м.Скалаті та Тернополі зі свідчень с.Олімпії Катало

Унікальним і цікавим свідченням про діяльність монастиря у підпіллі є інтерв'ю сестри Олімпії (ОльгиКатало) із ЧСТС. Вона розповідає, що була монахиною у м.Скалаті. Спочатку вона ходила у православну церкву Різдва Христового, де співала молилася і т.д., з часом одна із жінок п.Марія познайомила її з с.Йоанною. Згодом разом із двома сестрами вона їздила по кілька разів на тиждень у Скалат, де їх вчили молитовному правилу і катехизму. *«Ми мали один часослов на трьох, не вміли спочатку добре молитися, читали все підряд, потім вже навчилися.»* У монастирі кожної неділі служилася літургія,приїжджали різні отці: Юліан Юрик, Йосафат Фаль та ін.. Час від часу отці приїжджали проводити реколекції. Сестра розповідала, що одного разу під час такого зібрання один із службовців сидів та спостерігав на грушці, а вночі коли всі лягли спати виламали двері та конфіскували усі

¹²⁴ Історія служіння Сестер Служебницьу Заліщиках

¹²⁵ Головин Б. Христові обручниці, Тернопіль 2013, 98-99.

¹²⁶ Шематизм Тернопільсько-Зборівської архієпархії УГКЦ, Тернопіль 2014, 481.

літургійні речі та духовні книги. Ця історія вказує на постійний тиск і контроль, який здійснювався за монастирями. Хоч діяльність монастиря була забороненою, але відвідувачів, гостей та друзів сестри мали немало. Багатьом людям було відомо про монастир тому вони відвідували їх. Сестра Іларіона була медсестрою, і один службовець КДБ-іст(пан Бондарівський) попросив доглядати за його дружиною, мабуть він добре знав, ким вона була, після смерті його дружини сестра не взяла ніякої плати, а сказала що Господь віддячить. Згодом саме чоловік померлої допоміг сестрам виробити прописку в м.Скалаті для сестри Йосифи Вітер, яка повернулася із заслання. Для того щоб проіснувати сестри працювали на світських роботах. Окрім цього вони займалися поширенням духовної літератури, календарів. Будинки під монастир призначалися по різному, це могла бути оселя одної із монахинь, також одного разу вони отримали в спадок будинок у м. Тернополі на вул. Мостова 6, від однієї самотньої жінки, яка добре знала сестер, та хотіла зробити добру справу для Бога. Також сестри жили по різних квартирах, в гуртожитках, жили у о.Ковалю, у їхніх родичів в м.Тернополі. На літургії часто ще їздили у село Білу до отця Теленка. Сестра Олімпія пригадує, що одного разу на день народження с.Йосифи Вітер(ігумені монастиря)їх зібралося у Скалаті близько 40 сестер, це свідчить і доводить про активне таємне монаше згромадження.¹²⁷

Монастирі стали домашніми спільнотами, в яких плекалося духовне життя. Але зі свічень сестер та мирян можемо сказати що вони стали одним із осередків підтримки Церкви в цілому, адже багато мирян потребуючи духовної підтримки, зверталися до монастирів, відвідували богослужіння та ходили на духовні розмови. Сестри монахині стали зв'язковими Церкви, які були мостом між вірними і духовенством.

Отже, УГКЦ на Тернопільщині існувала в підпіллі. Вистоявши важкі часи з 1946-1953 рр. Коли на духовенство та вірних здійснювався найбільший тиск, Церква зберегла непохитних у вірі та ділі людей. Багато із них були арештовані,

---

¹²⁷ Катало О. Інтерв'ю від 2.02.2020 / Інтерв'юер Драгушак І // приватний архів Драгушак І.

та згодом багато, хто повернувся і відновив свою священничу діяльність у катакомбній Церкві. Лави духовенства поповнювались молодими отцями.

Підпільна УГКЦ, була особливою, та малі свої характерні риси, а саме: стала «Домашньою», тобто храми як такі були зачинені, і всі відправи усі таїнства уділялися в оселях людей. Здавалося б це мало ослабити Церкву, але це навпаки її зміцнило, та очистило від псевдо віруючих. Духovenство зуміло працювати пів століття у підпільній формі, протизаконно. Чим довело непохитність у вірності Богу і Католицькій Церкві.

3. Розділ Особливості внутрішньої діяльності Церкви на Тернопільщині в період підпілля

Надзвичайні умови та ситуація, яка склалася з Церквою вимагала не лише змін у священничих сім'ях і життях, але й іншого підходу до проведення Святих таїнств. Заборони діяльності Церкви змушували передбачати нові форми проведення пасторального служіння, духовного виховання молоді та дітей. Роль мирян значно зросла, та вимагала від них ще більшого служіння. Усе духовне життя трансформувалося. У цьому розділі ми розглянемо особливості цих змін та життєві історії, тих хто був учасником цих подій на Тернопільщині.

3.1 Специфіка підпільної «домашньої» церкви на Тернопільщині

Церква стала – «Домашньою», храми були зачинені для неї, тому в цей період місцем відправ служили різні приміщення, квартири і хати. Літургії та інші таїнства зазвичай здійснювалися вночі, їх відвідувало від 5-15 осіб, а деколи і ста людей. Місце де відправляли, мало бути ізольованим від сусідів, яких міг насторожувати надмірний шум чи присутність великої кількості людей.

Окрім відвідування підпільних відправ, миряни збиралися самостійно на відправи, відкривали церкви або ж якщо вони були зачинені то молилися на подвір'ї храму. С.Гуркіна досліджуючи становище УГКЦ в період підпілля, виявила цікавий феномен: спільної молитви акафістів, хресних доріг, молебні чи навіть літургій, які вірні молилися самостійно. Наприклад літургію вони співали, пропускаючи слова священника.¹²⁸ Також молитовне життя підтримувало Радіо Ватикан на якому транслювалися літургії¹²⁹. Літургія по радіо стала що недільною традицією та заповнювала брак відсутності постійних богослужінь¹³⁰.

¹²⁸ Щербак Ю. *Концептуальні засади освітньої доктрини Української Греко-Католицької Церкви в ХХст.*, 435.

¹²⁹ Боцюрків Б. *Українська Греко-Католицька Церква в катакомбах (1946-1949)*, 128.

¹³⁰ Стоцький Я. *Доля чернецтва, духовенства і парохій УГКЦ у західних областях України у 1950-1953pp.*, 290.

Там де були костьоли вірні починали відвідувати їх. Прикладом є парафія міста Скалат, де нараховувалося 2000 християн, однак після 1948 року більшість почали відвідувати костюл, а у православної церкви приходять до 20 людей.¹³¹

Багато храмів навіть і діючих православних почали закривати і перетворювати їх на склади. У с. Крогулець (Чортківського району) у 1961 році церква була зачинена з причин «Що дерев'яна церква знаходиться в аварійному стані»¹³² Коли храм у с. Крогулець закрили миряни почали ходити у сусіднє село Колиндяни, де служив підпільно отець Й.Білан у будинку своєї рідної сестри. Там отець служив літургії, вінчав молодят, хрестив дітей та сповідав бажаючих.¹³³ Відомо що миряни писали у 50-х заявки на повернення їхніх храмів. Такі випадки зафіксовані у м. Збаражжі, Тернополі та у с. Заздрість, але такі заяви ігнорувалися владою.¹³⁴ Ці факти вказують на значну та свідому релігійність населення, яке не повчало а намагалось відстояти свої права, а коли ці права не враховувалися то миряни як і духовенство підпільно брали участь у релігійному житті.

У селі Сапова(Теребовлянського району) в 1958 році радянська влада вирішила знищити капличку, яка стояла у центрі села. Покликавши одного тракториста на ім'я Ярослав Сисак, який почувши про своє завдання втік із села. Згодом селяни дізналися що він швидким часом опинився у Караганді. Однак знайшлася людина ,як знесла капличку, а храм зачинили¹³⁵. Жителі села активно боролися за УГКЦ, тому відправи відбувалися по домівках. Також одразу планували та займалися будівництвом нового храму за пожертви селян.¹³⁶

---

¹³¹ ДАТО, ф. Р – 3240, оп. 2, спр. 3, арк. 51-52.

¹³² Гринюк Б. *Окремі нотатки з історії храму святої великомучениці Параскеви та греко-католицької громади села Крогулець (XVIII- кінецьXX ст.) // Українська Греко-Католицька Церква в історії та сучасних процесах розвитку українського суспільства*, Тернопіль 2016, 64.

¹³³ Там само, 64.

¹³⁴ Бідула Г. – Желінська С. *Лапшин. Мала історія отчого краю*, Тернопіль 2010, 197.

¹³⁵ Біла Юлія Інтерв'ю від 03.01.2019 / Інтерв'юер Ю.Городинський // приватний архів Ю.Городинського (Відеозапис).

¹³⁶ Микитин О. Інтерв'ю від 03.01.2019 / Інтерв'юер Городинський Ю.// приватний архів Ю.Городинського (відеозапис)

Підпільні парафії налічували дуже різну кількість вірних., назвати їх точну кількість дуже складно, адже жодні дані не фіксувалися через заборони та страх бути спійманими.¹³⁷

3.2. Способи уділення святих Таїнств

Святі Таїнства, які здійснювалися за звичних умов у храмі, тепер вимагали змін. Нам вже відомо, що підпільне служіння відбувалося вночі та за зачиненими дверима і закритими вікнами різних приміщень. Перелічити усі домівки, які послужили храмом важко, але однозначно їх було багато, це оселі отців, сестер-монахинь і активних мирян. Розкладу та постійності у відправах не було, священники служили приватно, на прохання мирян чи монастирів¹³⁸.

Отець Павло Коваль у своєму будинку в Тернополі на вулиці Білогірській, в одній із кімнат облаштував капличку, літургійні речі та одяг дістали миряни, які були досить активними учасниками діяльності підпільної церкви. У цьому домі хрестили, вінчали, сповідали та причащали людей.¹³⁹ Отець Іван Кушнір після заслання поселився у свій будинок(с.ВеликіГаї), де і здійснював свою священничу діяльність¹⁴⁰. Владика Василь Величковський одразу після повернення із заслання почав активну діяльність надання душпастирських послуг мирянам різних міст, сіл та областей. У Тернополі зазвичай служив:у монастирі сестер служебниць на вул. Остозького, у домі Марії Вацик на вулиці Білогірській або в пані Михайлини Босої на вул. Павлова. Окрім літургійних відправ, він також висвячував нових священників.¹⁴¹

Кожен священник у своєму домі зазвичай облаштовував міні-капличку, та служив Божественні літургії. А коли збирався на виїзд то про це турбувалися миряни або сестри, які власне запрошували отця.

---

¹³⁷ Щербак Ю. *Концептуальні засади освітньої доктрини Української Греко-Католицької Церкви в ХХст.*, 435.

¹³⁸ Інститут Історії Церкви Українського Католицького університету. *До світла Воскресіння крізь терни катакомб*. Львів 2012, 32.

¹³⁹ *Церква Пресвятого Серця Христового- 100 років*. Тернопіль 2013.,20.

¹⁴⁰ Там само, 21.

¹⁴¹ Говера І. *Літургійне життя священників і вірних в українській греко-католицькій церкві(УГКЦ в період підпілля 1946-1989)*. Львів 2019, 199.

Літургійні речі діставалися по-різному, цікавою є історія о.Володимира Теленка із с.Біла, який свій літургійний посуд привіз ще із заслання в таборі, який йому дістав узбек, що був його сусідом по камері¹⁴².

Хрещення

Хрестили дітей дома, без свідків та святкувань. В умовах заборон, освячувати воду можна було за скороченою формулою. При колективних хрещеннях молитви читали спільно, а сам обряд вже звершували окремо над кожним.¹⁴³ Подію хрещення ніхто не фіксував та не заповнював жодних документів, з огляду на безпеку. Вже після легалізації почали видавати свідоцтва, при свідченні двох свідків.¹⁴⁴ Якщо поліція визнавала про хрещення дитини, батьків штрафували на 300 карбованців, а у випадку якщо їх посади були досить пристойними їх звільняли¹⁴⁵. Хресними батьками вимагали практикуючих християн, які теж відвідували УГКЦ, по-іншому часто священник міг їх відсторонити¹⁴⁶. Траплялися ситуації, коли партійники просили звертатися часто до підпільних священиків, щоб охрестити дітей, адже саме так вони точно були захищені¹⁴⁷.

Сповідь та Євхаристія

Таїнство Євхаристії вважається найголовнішим, тому без його уділення, важко було б назвати Церкву діяльною. Тому найчастіше у спогадах чи архівних даних нам відомо про Божественні літургії, які здійснювалися постійно, по всій території Тернопільщини.

Сповідь відбувалася зазвичай перед літургією. Присутні приступали до сповіді, часто отці могли сповідати по кілька годин до 50 осіб.

П.Дана Захарчишин із Бережанщини пригадує, що о. Михайло Винницький був дуже уважний до усіх, хто був на літургії, та дуже

---

¹⁴² Говера І. Літургія ув'язненої Церкви, Рим-Тернопіль, 2014, 99.

¹⁴³ О.Й.Сліпий, Головні правила сучасного душпастирства, Збараж 1941, 6.

¹⁴⁴ Сабрига Михайл Інтерв'ю від 30.03.1994 / АПЦ – П-1-1-321.

¹⁴⁵ Костик Анна Інтерв'ю від 19.07.2000 / АПЦ-1-1-64.

¹⁴⁶ Сергійчук В. *Нескорена церква. Подвижництво греко-католиків України в боротьбі за віру та державу*, Київ 2001, 410.

¹⁴⁷ Говера І. *Літургійне життя священиків і вірних в українській греко-католицькій церкві (УГКЦ в період підпілля 1946-1989)*. Львів 2019, 266.

засмучувався коли хтось не приймав Євхаристії¹⁴⁸. Сповідатися у православних священників не рекомендували, адже мали сумніви щодо важності їх свячень.

Отці священники звершувати Святі Таїнства: без святкового одягу, щоб не ризикувати. Євхаристійний хліб та вино пекли сестри зі Львова, Станіслава та Тернополя та світські жінки.¹⁴⁹

Відвідувати хворих отці могли вдень, тому що вночі поліція патрулювала та контролювала вулиці міст. Також миряни та черниці організовували відвідування хворих у лікарнях підпільними священниками.¹⁵⁰

Зберігати Святі Таїнства священники у своїх будинках теж не могли, бо була небезпека обшуку¹⁵¹. Будинок, де відбувалися літургії, мав бути обов'язково посвячений. Також зважували на духовність осіб, які мешкали у будинку(не повинно було бути алкогольно залежних, тих які жили на віру, чи православних).¹⁵² Оселю прибирали, простирадлами закривали дзеркала, телевизор та вікна. Ризи зберігалися у домі вже, де часто служилися літургії, отці возили тільки вино та просфори, бо за ними стежили.

Цінність літургій була неоціненна єпископ Михайло Сабрига розповідає що усі літургії служив співано, співали самі люди, адже вважав, що які б часи не були Господь має бути прославлений у повній мірі, і вірні на таких літургіях почувалися щасливо та піднесено.¹⁵³ Зазвичай священники їхавши до вірних, хрестили, сповідали, служили літургії та відправляли панахиди і за одну ніч, максимально використовуючи даний час, який бував рідко. Він також пригадує, що на кожній літургії священник виголошував проповідь. Проповіді були тематичними, вони стосувалися свят, чи спільнот у яких служилася літургія: Братства Матері Божої Неустанної Помочі чи монаших спільнот. Вони проповідували про тихість, віру, духовне читання, скромність та інші цінності.

---

¹⁴⁸ Захарчишин Данута Інтерв'ю від 25.08.2000 / АПЦ – П-1-1-1132.

¹⁴⁹ Стоцький Я. *Доля чернецтва, духовенства і парохій УГКЦ у західних областях України у 1950-1953рр.*, 289.

¹⁵⁰ Сабрига Михайл Інтерв'ю від 30.03.1994.

¹⁵¹ *Церква Пресвятого Серця Христового- 100 років /* упоряд. Хома В. та ін., Тернопіль 2013, 29.

¹⁵² Костик Анна Інтерв'ю від 19.07.2000, 194.

¹⁵³ Сабрига Михайл Інтерв'ю від 30.03.1994.

Розповідали про святих, з яких заохочували брати приклад.¹⁵⁴ Зазвичай, літургії служили читано, отці старалися після літургії ще сказати коротеньку проповідь «про вірність УГКЦ і надію на її визволення з катакомб». Перед літургією парафіяльна черга до сповіді часто стояла всю ніч.¹⁵⁵

Шлюб

Перед шлюбом отці здійснювали перед подружні науки, а якщо поблизу мешкала монахиня то вона це робила. На науках розповідали про сенс подружжя, його покликання та інші духовні обов'язки. Оповіді були неможливими за тих умов, тому за молоду пару ручалися ті, хто запрошував отця, чи ті, хто катехизував їх.¹⁵⁶

Василь та Уляна Ванчур пригадують, що свій шлюб, що відбувався у помешканні смт. Микулинці отця Василя Станомира, про Таїнство домовлялася їхня бабуся, і у визначений день молодята приїхали з Тернополя. Про свято нагадували лише запалені свічки на столі. Бабуся наречених на вулиці слідувала, щоб не було по сторонніх.¹⁵⁷ Також пані Мирослава Гриценко розповідає, що їй шлюб у 1980 р. уділяв отець Євген Кравчук, який приїхав із Золочева до них додому в Тернопіль. На шлюбі була присутня родина близько 15 осіб. Наречені кілька місяців перед цим, їздили до отця на перед подружні науки. Перед вінчанням, він ще посповідав усіх та відслужив святу літургію. Молоді були у звичайному одязі, але на голові мали міртові віночки.¹⁵⁸

Таїнство шлюбу було одним із найнебезпечніших таїнств, що здійснювалися у період підпілля, адже могли траплятися зовсім незнайомі люди.

---

¹⁵⁴ Там само, 29.

¹⁵⁵ Щербак Ю. *Концептуальні засади освітньої доктрини Української Греко-Католицької Церкви в ХХст.*, 435.

¹⁵⁶ Коломиєць І. *Як виглядав шлюб в УГКЦ за часів підпілля?* // credo.pro (02.01.2012)

¹⁵⁷ Ванчура У. *Спомин про шлюб у підпіллі* // *Літургія підпільної Церкви*. Рим-Тернопіль 2014, 79.

¹⁵⁸ Гриценко М. Інтерв'ю від 8.02.2020 / Інтерв'юер Драгушак І. // приватний архів Драгушак І.

3.3. Роль мирян у підпільній Церкві

Миряни є найбільшою складовою церкви, і саме вони стали тими, хто оберігав, оживляв та служив Церкві. Приватна молитва та особисте служіння Господу стало основною характеристикою духовного життя мирян вірних УГКЦ у період підпілля, крім того вони об'єднувалися у групи, братства і т.д., щоб зберегти свою віру та передати її дітям.

Активні миряни та релігійні сім'ї збиралися між собою проводили спільну молитву(, хресні дороги, молебні, спільні вервиці) та катехизували один одного. Саме миряни були опорою церкви, коли не міг послужити священник.

Така позиція мирян була великим героїзмом, адже люди знаходилися у атеїстичній державі, яка пропагувала боротьбу із Церквою і духовністю. Сталінський період можна охарактеризувати, як найактивніший по боротьбі(моральній, а деколи і фізичній) із Церквою в цілому. Згодом ідеологія стала більш лояльною, та покарання за участь у Церкві виявлялася у штрафних, цькуваннях і залякуваннях.

Вірні залишилися частково самі зі своєю вірою, та Церква дала рекомендації, як діяти. Однією із таких була: у неділю чи свято 1 годину приділяти спільній молитві, якщо немає нагоди відвідати богослужіння¹⁵⁹. Митрополит у своєму посланні також закликає вірних стати апостолами Церкви, та поширювати свою віру¹⁶⁰. Катакомбна Церква виховала активних мирян, свідомих та відповідальних. Саме такі вірні були зв'язковими між священником та людьми, організовували богослужіння та координували діяльність церкви. Під час поїздок отців вони могли їх супроводжувати, зберігаючи у себе літургійні речі, адже підозр та перевірок до них було менше.

Активним прикладом діяльності мирян стали існування братств Третього чину. Вони збиралися на спільну молитву, вночі у приватних будинках, зібратися могло до 50-ти людей, також мали кілька разів на рік реколекції.

---

¹⁵⁹ Гайковський М. *Хресною дорогою. Функціонування і спроби ліквідації Української Греко-Католицької Церкви в умовах СРСР у 1939-1941 та 1944-1946 роках. Збірник документів і матеріалів.* Львів 2006, 446.

¹⁶⁰ Там само, 447.

Вступивши у чин складали обіти та обирали нові імена(незнання справжніх допомагала зберегти анонімність та безпеку учасників. Відомо, що на тернопільщині про діяльність Третього чину від монастиря редemptористів вже після легалізації УГКЦ.¹⁶¹ Отці-василіани з 60-х рр. почали відновлювати осередки Третього чину та їх діяльність¹⁶². Владика Софрон згадує що учасники Третього чині збиралися в перші п'ятниці місяця орієнтовно по 30 осіб. Такі осередки діяли у Бучачі, Борщеві, Заліщиках Чорткові та в інших містах та селах області¹⁶³. Однак Третій чин св. Василія Великого почав відновлюватися орієнтовно у 1977р. в місті Чорткові на Тернопільщині ініціатором такого чину став о. Яків Тимчук.¹⁶⁴ У чині могли бути чоловіки та жінки від 16р., перший рік був кандидатським, а згодом вони брали обіти «убозтва, чистоти та послуху». Крім того кожного дня члени чину, мали виділити час на духовне розважання, іспит сумління та вервицю. Вести духовне життя, відвідувати богослужіння та часто сповідатися.¹⁶⁵ Саме літургія була основою життя членів спільноти, які шукали нагод способів та організували її, такі миряни і творили фундамент церкви та додавали сил загоненому духовенству, яке бачило спраглих.

Радіо було альтернативним способом бути активним учасником церкви. Отець Карл Меліцький розповідає, що в усіх побожних католицькі родини збиралися біля загородженої та зачиненої церкви, накривали стіл скатертиною, ставили хрест, свічки та радіо. Вірні чемно та уважно молилися разом із Ватиканом.¹⁶⁶

Кількість вірних в цей період була незначна, інформація передавалася таємно та тільки серед добре перевірених людей. Підпільна церква наприкінці

---

¹⁶¹ Говера І. *Літургійне життя священиків і вірних в українській греко-католицькій церкві(УГКЦ в період підпілля 1946-1989)*. Львів 2019, 257.

¹⁶² Голомідова М. *Мирянський чин Василія Великого. Динаміка розвитку // Карпати : людина, етнос, цивілізація* 7-8 (2017-2018) 210.

¹⁶³ Там само, 213.

¹⁶⁴ Там само, 211.

¹⁶⁵ Жерноклеєв О. *Третій чин. Миряни в католицьких чернечих спільнотах: нариси історії*, Івано-Франківськ 2014, 121.

¹⁶⁶ Меліцький К. Інтерв'ю від 14.05.2012 /Інтерв'юер Говера І. // приватний архів Говера І.

1950-х років налічувала близько 150 «домашніх» церков¹⁶⁷. І саме миряни були її потужною ланкою її існування. Вони активно брали участь у організації літургій, допомагали священикам, зберігали літургійні речі і т.д. Хоча такі дії могли спричинити позбавлення роботи або й арешту.

Один із сексотів (скор. від "секретный сотрудник") доповідає про громаду, у Чорткові яка проводить самостійно молебні та інші молитви без священика на чолі із А.Чернецькою.¹⁶⁸ Це вказує на вірність християн своїй церкві та їх невтомному плеканні своєї віри. Мирян, які прикривали отців, давали свої домівки для літургій було багато. Усі вони зіграли величезну роль утому щоб зберегти духовність і віру.

Прикладом активної праці мирян було село Сапова(Буцацького р-н), де молодий підпільний священик о. Павло Василик у 1978 році, почав відправляти перші богослужіння у домі п. Софії та Івана Трачів. Їхні діти перед літургією, йшли та таємно попереджали односельчан. Замість церковних речей, використовували побутові речі. Замість чаші використовували – скляні фужери. Білою скатертиною накривали стіл, замість свічників брали свічки з пшеницею у стакані. Вікна у хаті закривали покривалами, щоб не було видно світла, адже селом часто проїжджали спецслужбовці.¹⁶⁹ Душпастирі заради своєї безпеки церковну атрибутику передавали зазвичай сестрами монахинями або ж вони переховувалися у оселях мирян¹⁷⁰.

З часом служіння отця Павла Василика у с.Сапова кількість прихожан підпільної домашньої церкви збільшувалася.¹⁷¹ Згодом сім'я Трачів була під підозрою у спецслужб, тому служити літургію почали у різних домівках : Чайківської Параскевії, Молодович Марії, Деркач Марії, Голиди Ванди, Білих Василя та Віри. Крім доброзичливих та вірних християн у селі були також і

---

¹⁶⁷ Золотий Б. *Історія міст і сіл Тербовлянщини*. Тернопіль 1997, 213.

¹⁶⁸ ДАТО, Ф. 1, оп. 1, спр.2127, арк. 79.

¹⁶⁹ Трач Софія. Інтерв'ю про Підпілля у с. Сапова від 6.03.2019 / інтерв'юер Юрій Городинський // приватний архів Ю.Городинського, відеозапис.

¹⁷⁰ Церква в Підпіллі (1946-1989) // http://ugcc.ua/official/ugcchistory/ix_tserkva_v_pidpilli_19461989_76326 (28.07.2020)

¹⁷¹ Овсієнко В. *Василик Павло Якимович*(Спогади) Єпископа-Ординарія Коломийсько-Чернівецької єпархії Кир ПАВЛА ВАСИЛИКА. Записав ЮМ. 1991 – 1999 рр. Засканував, вичитав і розмістив на сайті ХІПГ на Стрітєння р. Б. 2008, 15 лютого, В.Овсієнко. Опубліковано: Християнський вісник. Часопис Коломийсько-Чернівецької єпархії УГКЦ. Травень 1999, число 7 (67), спецвипуск. 24 с.

донощики, вони і часто доповідали міліції про майбутні літургії та їх місце.¹⁷² У селах активність та релігійність мирян була значно більшою, тому духовне життя і відправи здійснювалися частіше.

Зарваниця

Зарваниця залишилася далі духовним осередком Церкви, вірні часто відвідували є місце, проводячи молитви. Пригадуємо що в часи Горбачовської «перебудови» Церква мала можливість діяти більш відкрито, тому активність підпільної церкви зростає. На свято Покрови жителі с.Сапова пригадують, як вони взявши ікону Матері Божої Зарваницької рушили ходою до с. Зарваниця. Міліція намагалася зупинити та залякати селян, але вірних було близько 2-х тисяч, тому все обійшлося і священники відслужили Божественну літургію¹⁷³.

Пані Мирослава Гриценко також розповідає, про тата, який був родом із Вишнівчика біля Зарваниці *« односельчани розмовляючи з ним розповідали, що хоч там(у Зарваниці)все обгороджено дротом, та люди збираються групами та моляться: молебні, вервиці і діляться науками.»* Також вона пригадує, що тато її у 13 років привіз у Зарваницю *«ми прийшли через ліс і побачили обгорілі фундамент знищеної каплиці. Хоч там нічого не було та люди тягнулися, до цього місця сили. І вірили у Заповіт Йосипа Сліпого, чекаючи відродження Церкви...»* Така набожність вшанування Зарваниці проявлялася протягом усього періоду підпілля.

У 50-х-60-х рр. відбувалися у прощі. У Тернопільській області відпустовим, святим місцем була Зарваниця. Часто віруючі здійснювали невеликі паломниці прощі та служили там літургію біля каплички. Такі прощі відбувалися на великі свята, так наприклад як Івана Хрестителя у 1969 році, коли міліція нарахувала до 3000 мирян¹⁷⁴.

Отець Зеновій Монастирський часто відвідував капличку у с. Зарваниця, щоб не викликати багато підозр до себе, він завжди брав із собою великий мішок, вдаючи що йде до млина. Також запрошував з собою селян. Складав

---

¹⁷² Там само.

¹⁷³ Трач Софія Інтерв'ю про Підпілля у с. Сапова від 6.03.2019

¹⁷⁴ Щербак Ю. *Концептуальні засади освітньої доктрини Української Греко-Католицької Церкви в ХХст.* 438.

багато релігійних пісень та молитов, які багато жителів села того часу ще досі пам'ятають та співають¹⁷⁵.

3.4. Катехизація та духовний супровід вірних

Катехизація є невід'ємною частиною розвитку Церкви, у підпільний період її формат та кількість, дещо змінилися, але вона була присутня.

Основну катехизу, як і в звичні часи проводили священники. Вони старалися поєднувати своє літургійне служіння із катехизацією, дивилися за дітьми та молоддю. Окрім отців катехизували сестри монахині, вони збирали дітей у своєму домі чи приходили до них, старалися робити індивідуальні зустрічі заради безпеки, могло бути більше ніж 2 дитини, лише у випадку родинних зв'язків. Зазвичай це було навчання католицьких правд віри, катехизму та біблійних історій. Після деякого часу дітям могли уділяти Перше Причастя і Сповідь.¹⁷⁶ Також навчання проводили активні миряни, яких отці благословляли на таке служіння.

Катехизація дітей була особливо небезпечною, адже діти досить довірливі та могли розповісти комусь сторонньому про це. Тому часто батьки могли уникати духовного виховання дитини, особливо, коли були держслужбовцями чи вчителями.¹⁷⁷ П.Мирослава Гриценко розповідає, що їздила на катехизацію у Золочів, яку проводила мати Юлія. Запрошували 2-3 дівчат. І ми так приїжджали на канікули на 3-7 днів, щоб мати уроки катехизації то був 1963 рр.¹⁷⁸

Священники найчастіше готували дітей до першої сповіді та причастя. У с.Сидорів Гусятинського р-ну, с.Старі Заложці Залозецького р-ну були затримані священники, які готували групу дітей до першого причастя. До

---

¹⁷⁵ Біла Юлія Інтерв'ю від 03.01.2019

¹⁷⁶ Костик Анна Інтерв'ю від 19.07.2000

¹⁷⁷ Приліп О. *Згадуємо о. Василя Вороновського* // Дорогою молитви 9-10 (вересень-жовтень 2010) 6-8.

¹⁷⁸ Гриценко М. Інтерв'ю від 8.02.2020

дійство було підготовано одяг, квіти та інші святкові речі.¹⁷⁹ Найчастіше На підпільних літургіях, де були присутні діти, священники старалися приділити їм час, питали їх молитви, розмовляли про віру, старалися підготувати їх до першого причастя і сповіді.

Сестри монахині таємно також проводили катехизацію та готували дітей до першого святого причастя.¹⁸⁰ Також у селі крім відправ проводили катехизацію для дітей, яку проводили сестри ЧСВВ Стефанія Гліщур та Марія Мартинюк. Сестри навчали дітей правд віри та різні цікаві ігри.¹⁸¹ Наприклад у 1961 році була заарештована с. Моніка Ребрина із с. Буцнів Тернопільської обл. за те що проводила катихитичні заняття для дітей.¹⁸²

Сестри василіанки у м. Скалаті займалися милосердям та вихованням дітей. Вони зазвичай працювали у лікарні, де служили хворим. Також займалися навчанням діток та підготовкою до Першої Св.Сповіді та Св.Причастя¹⁸³. Катехизація та підготовка дітей до першої сповіді і причастя відбувалися надалі, про це піклувалися, адже для розвитку Церкви потрібні були нові та юні миряни, які надалі мали б зберегти віру.

Окрім катехизації, Церква здійснювала постійну духовну опіку та пасторальну діяльність. У час підпілля духовне життя часто супроводжувалося духовним провідництвом осіб та цілих сімей¹⁸⁴.

Сестра Олімпія розповідає, що до їхньої настоятельки с.Йосифи Вітер у монастирі в м.Скалаті, по ночах постійно приходили люди на духовні розмови. Також сестри на свято Миколая роздавали подарунки сусіднім дітям, та сім'ям. На іменини та дні народження теж багатьох вітали та приходили в гості. Такі

---

¹⁷⁹ Говера І. *Літургійне життя священників і вірних в українській греко-католицькій церкві(УГКЦ в період підпілля 1946-1989)*. Львів 2019, 263.

¹⁸⁰ Шематизм Бучацької єпархії УГКЦ, *Парафії, монастирі, храми, Тернопіль 2014*, 369.

¹⁸¹ Долінська М. Інтерв'ю з 6.03.2019 / Інтерв'юер Городинський Ю. // приватний архів Ю.Городинського (відеозапис)

¹⁸² Дідух Т. *Особливості конфесійного життя греко-католицької церкви на Тернопільщині у 1958-1964рр.*, 126.

¹⁸³ Щербак.Ю. *Концептуальні засади освітньої доктрини Української Греко-Католицької Церкви в ХХст.*, 433.

¹⁸⁴ Сабрига Михайл Інтерв'ю від 30.03.1994.

дружні стосунки супроводжувалися духовною опікою та вихованням у християнському дусі дітей і молоді.¹⁸⁵

Найчастіше духовне виховання і супровід здійснювався під час проповідей отців, після літургій. Отці старалися використати кожен зустріч із людьми, як шанс катехизувати та проповідувати. Наприклад о. Павло Василик мав дар проповіді, яким заряджав та виховував вірних. З причин постійного нагляду органів проповіді отець говорив вкінці, щоб не переривати літургію, але отець з вдячністю наголошував, що жодного разу під час його відправ не відбувалося цього¹⁸⁶. О. Юліан Юрик завдячуючи своїй педагогічній освіті, знаходив правильний підхід до кожного, використовував методи : розповідей, бесіди під час служіння¹⁸⁷. Отець Мацієвич у селі Конюхи, здійснював просвітницьку та педагогічну діяльність. Він запрошував активну молодь, до навчання у семінарії. П.Мирослава пригадує, що часто отці проповідували та катехизували під час сповіді. Постійні науки під час сповіді давали сили, щоб не зламатися і не засумніватися.¹⁸⁸

Молодь

Тоталітарна система основну пропаганду спрямовувала на молодь, але релігійність населення збереглася і серед неї. Хоч усі були приєднані до комсомолу, та під час релігійних свят вони пропускали партійні акції і заходи, що було суттєвим показником їх релігійної свідомості. Влада у різний спосіб боролася із цим явищем: змушувала вчителів та інших доповідати на них, штрафували та обмежували у навчальних можливостях. У доповідних записках комуністичної партії, повідомляють що у період свят відвідуваність у школі становила 15-20%. Часто і самі вчителі пропускали заняття та не підтримували ідеологію партії.¹⁸⁹ Довіра серед колективів була низькою, усюди були люди

---

¹⁸⁵ Катало О. Інтерв'ю від 2.02.2020.

¹⁸⁶ Овсієнко В. *Василик Павло Якимович*(Спогади) Єпископа-Ординарія Коломийсько-Чернівецької єпархії Кир ПАВЛА ВАСИЛИКА. Записав ЮМ. 1991 – 1999 рр. Засканував, вичитав і розмістив на сайті ХПГ на Стрітєння р. Б. 2008, 15 лютого, В.Овсієнко.

¹⁸⁷ Щербак.Ю. *Концептуальні засади освітньої доктрини Української Греко-Католицької Церкви в ХХст.*, 433.

¹⁸⁸ Гриценко М. Інтерв'ю від 8.02.2020

¹⁸⁹ Говера І. *Літургійне життя священиків і вірних в українській греко-католицькій церкві(УГКЦ в період підпілля 1946-1989)*. Львів 2019, 262.

підіслані згори, тому діяльність церкви та її відвідувачів була таємною справою вірних.

Найактивнішою була сільська молодь, у час Великого посту вони пропускали танці та концерти. У різдвяний час молодь збиралася на вертепи, колядки та інші різдвяні дійства.

Молодь, яка була задіяна до активної діяльності УГКЦ, це зазвичай були діти активних мирян, що безпосередньо брали участь-допомагаючи Церкві. Також вже з 16 років вони могли входити у Третій чин. Отці по селах старалися робити зустрічі з молоддю, якій довіряли проводили різні науки та навчання. Наприклад п. Мирослава пригадує *«Отець Євген Кравчук був дуже інтелігентним, постійно запрошував молодь на зустрічі, казав брати з собою студентів-однорупників, щоб навчати нас історії церкви. Ми часто приходили на нові лекції і мали спільні зустрічі.»*¹⁹⁰

Владика Василій Семенюк приїхавши на Тернопілля активно почав працювати з молоддю: збирав на молитовні зустрічі, та на науки. Старався відновити марійські дружини та молодіжні збірки.¹⁹¹ На молодь акцентувалося багато уваги, та старалися приділити їм особливо час. Адже вони надалі формували нові священичі та монаші покликання.

Отже, Церква на Тернопільщині була активною та діяльною, миряни створювали усі необхідні умови для того щоб отці могли служити. Умовна таємність дотримувалася у загальних кругах, та все ж про підпілля свідчать живі історії учасників катакомбної церкви. Церква була активною та діяльною, праця і служіння відбувалося не лише на проведенні Святих Таїнств, а будувалися молитовні спільноти, які збиралися на зустрічі. Проводилися катехизації та науки для дітей та молоді. Кожна віруюча сім'я мала духовний супровід, отців чи сестер. Хоч кількісно Церква зменшилася та якість була найдзвичайно високодуховна.

---

¹⁹⁰ Грищенко М. Інтерв'ю від 8.02.2020

¹⁹¹ Шподарунок Н. Владика Василій Семенюк: Стократний плід апостольської праці // [https://synod.ugcc.ua/data/vladyka-vasyliy-semenyuk-stokratnyy-plit-apostolskoy-pratsi-1307\(20.09.2020\)](https://synod.ugcc.ua/data/vladyka-vasyliy-semenyuk-stokratnyy-plit-apostolskoy-pratsi-1307(20.09.2020))

4 Розділ Легалізація та вихід із Підпілля УГКЦ

Хоч діяльність УГКЦ продовжувалася після Львівського Псевдособору 1946 року, однак із початком зміни суспільно-політичних процесів, у західних областях набирає обертів - процес її легалізації¹⁹².

З приходом М.Горбачова, його політики перебудови та гласності, активність церкви зростала. Віряни почали активніше і більш відкрито проявляти своє віросповідання. Вони вимагали визнання, та надання Церкві статусу юридичної особи, повернення церковного майна, відновлення монаших спільнот і семінарій.¹⁹³ У 1986 -88рр. були звільнені усі ув'язнені релігійні діячі.

Цей новий етап став надією та шансом легалізації церкви. Хоч влада не дає повної згоди, але вірні та священники починають активно діяти.

Цим процесом займалися молоді отці вивчені у підпіллі та монашество, а також «возз'єднані» священники РПЦ, які в більшості лише чекали нагоди повернутися в УГКЦ.

Завдяки послабленню тиску на Церкву, вона перестає переховуватися, починають публічно визнавати свою конфесію, проводити спільну молитву та прощі. Пашенко зазначив, що в той час для СРСР б стратегічно правильним рішенням-легалізувати УГКЦ.¹⁹⁴

У 1987 році спільнота священників та мирян звернулася із заявою до секретаря ЦК КПРС про намір легалізації УГКЦ та до Папи Римського Івана Павла II. Заяву писали під керівництвом владики Василика II, її підписало

¹⁹² Процик І. *Боротьба Української Греко-Католицької Церкви за легалізацію в другій половині 80-х рр. XX ст., як фактор демократизації суспільно-політичного життя України* // Збірник наукових праць Х харківського національного педагогічного університету ім. Г.Сковороди: серія «Історія та географія» 40(2011), 35.

¹⁹³ Християнський голос, *Збірник пам'яток самвидаву Комітету захисту Української Греко-Католицької Церкви*, Львів 2007, 93.

¹⁹⁴ Пашенко В. *УГКЦ на етапі боротьби за легалізацію в Україні (середина 70-х початок 80-х років)* // *Історія релігії в Україні*. Львів 2001, 332.

багато осіб: сестри монахині василіанського чину: с. Стефанія Городинська, с. Анастасія Плячок, с. Іванна Цебрин та с. Стефанія Городинська¹⁹⁵.

Того ж самого року єпископи УГКЦ Павло Василик та Іван Семедій, разом із духовенством оголосили про вихід із Підпілля. Далі у 1988 році в с. Киданів Владика Павло Василик організував день пам'яті тисячоліття Хрещення Київської Русі. До сьогоднішнього дня селяни зі сльозами згадують той день. Біля дому сім'ї Трачів зробили великий дубовий хрест, обплівши його барвінком, на подвір'ї зібралось багато людей. Цілу ніч йшов сильний дощ та не зважаючи на це, священники цілу ніч сповідали у лісі. Опісля велика процесія людей вирушила до Зарваниці, біля села вже по всьому периметру стояла міліція. Владика разом із вірними почав співати пісню: «О, спомагай нас Діво Маріє», яка знищила весь страх та об'єднала усіх вірних. Міліція побачила ту силу народу, та відступила.¹⁹⁶ Ситуація вказувала на неминучість виходу із підпілля, процес почав наростати та був невідворотнім. Хоча влада ще проводила антиуніатську програму на чолі з М. Бабієм, але їм хіба вдалося цей процес уповільнити. На 1988 р. на область надійшло понад триста заяв, про вимоги щодо УГКЦ: про повернення храму, про реєстрацію парафії, дозвіл на богослужіння і т.д. Хоч влада ігнорувала усе, Церква ставала відкритішою та свobodно починала здійснювати свою діяльність.¹⁹⁷

В Зарваниці на місці каплиці закопали хрест. Тоді міліція почала залякувати людей, але миряни захистилися і відслужили літургію¹⁹⁸.

Крізь терни і страждання, Церква заявила на цілий світ про своє існування.

В сільському клубі с. Сапова люди зібралися на збори, на яких одногolosно вирішили про побудову греко-католицької церкви. Жителі села зібрали підписи селян для задокументованості, з чим згодом звернулися до митрополита Володимира Стернюка і до обласної Тернопільської ради. Їздили до міста

¹⁹⁵ Маслій О. *Жіночі чернечі спільноти УГКЦ у Галичині (1946 -1989рр.)*, Івано-Франківськ 2016, 123.

¹⁹⁶ Долинська М. Інтерв'ю від 06.03.2019. 2019 / інтерв'юер Юрій Городинський // приватний архів Ю.Городинського, відеозапис.

¹⁹⁷ ДАТО, Ф.Р. – 3241, оп. 2, спр. 129, арк. 15.

¹⁹⁸ Трач Софія. Інтерв'ю про Підпілля у с. Сапова від 6.03.2019 / інтерв'юер Юрій Городинський // приватний архів Ю.Городинського, відеозапис.

миряни: Іван Трач та Оріся Микитин та самостійно висували вимоги про побудову храму.¹⁹⁹

У 1984 році з'явилася організація «Комітет захисту Української Католицької Церкви» її керівником був І.Гель.²⁰⁰

Комітет видавав нелегальний журнал « Християнський голос», у якому звучали заклики до суспільства боротися за легалізацію Церкви.

Поступово починають служити відправи, незважаючи на заборони.

Відкрите богослужіння в місті Тернополі біля церкви Воздвиження Чесного Хреста провів вперше отець Михайло Хрипа зі Львова. Через заборону влади служити спільнота почала здійснювати відправи на цвинтарі. Літургії служили: отець Іван Сеньків, о.Михайло Хрипа, о.Ігор Возьняк, о.Володимир Баран, о.Микола Шаварин, о Євстахій Смаль, о. Іван Колодій . Співали дяками літургію сестра студитка Олімпія, Антон Мишко та Володимир Гринда. Таке служіння на кладовищі тривало до легалізації УГКЦ²⁰¹.

Влада спочатку намагалася зупинити такі відправи, затримуючи священників, але кількість вірян з кожним разом зростало. Тому цей процес було неможливо зупинити.²⁰²

Найбільшою відвагою та активністю для легалізації УГКЦ для Тернопілля проявили владика Михайло Сабрига, та о.Віталій Дудкевич, Михайло Хрипа, Іван Сеньків.

27 грудня 1988р. у селі Крогулець парафіяни, пошувши радісну новину про дозвіл відкриття храму, зайшли в середині храму. Відкопали дзвін, Встановивши, який вірні радісно заявляли про відновлення УГКЦ.²⁰³ Під час процесу виходу з підпілля влада почала повертати майно церкви та монастирів.

---

¹⁹⁹ Там Само.

²⁰⁰ Золотий Б. *Історія міст і сіл Тербовлянщини*, Тернопіль 1997, 96.

²⁰¹ Дубець В. Інтерв'ю з 25.01.2018 / Інтерв'юер Робак Н. // приватний архів Робака Н. (аудіозапис)

²⁰² Там само.

²⁰³ Гринюк Б. *Окремі нотатки з історії храму святої великомучениці Параскеви та греко-католицької громади села Крогулець (XVIII- кінецьXX ст.) // Українська Греко-Католицька Церква в історії та сучасних процесах розвитку українського суспільства: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції 21-22 квітня 2016р., Тернопіль 2016, 64.*

Оцінивши загальну ситуацію М. Горбачов, зрозумів що для його ж вигоди буде краще прийняти рішення про легалізацію УГКЦ, тому 20 листопада 1989 року Рада у справах релігії УРСР дозволила реєстрацію УГКЦ громад, що стало офіційним кроком у процесі виходу із Підпілля.²⁰⁴

Коли почався період відновлення, багато вірян, які були приєднані до РПЦ, виявили бажання повернутися у лоно УГКЦ. Прикладом такого розвитку подій були жителі села Лапшин(Гусятинського р-ну), які заявили отцеві О.Бешу, що хочуть повернутися в УГКЦ. Отець удобрів їх рішення але відмовився брати у цьому участь, пропонуючи знайти греко-католицького священика, ним став отець Петро Половко. Він відродив у селі становище церкви. Своє духовне життя отець розпочав підпільній семінарії у Львові. У селі Богданівка за відновлення УГКЦ беруться отці Зиновій Гончарик, Григорій Єднорович. Спочатку отці служили в Народному домі, пізніше сільрада виділила кімнату у медичному пункті, там греко-католики служили богослужіння до 1997 року. Отець Богдан Боднар ставши греко-католицьким парохом села у 1995 році почав продовжувати виборювати право на служіння в церкві. Парафіяни ввійшли до церкви святого Миколая у 1997 році, цей процес очолив єпископ Василій Семенюк. Зі спогадів владика згадує, що перед його прибуттям деякі місцеві, яким судячи із знайденого оплатити опір горілкою, зачинилися в церкві. Миряни підважили двері та ввійшли в середину, а «захисники» втекли²⁰⁵.

Також у селі Плебанівка(Підволочисьького району) завдяки парафіянам(Бураковському Я., Пйонтковичу Б., Козаку Я. та Сливці П.) було відновлено греко-католицьку спільноту, а православна взагалі перестала існувати.²⁰⁶

У селі Кам'янки після виходу з підпілля не усі парафіяни виявили бажання повернутися у лоно УГКЦ, тому з 1991 року в село приїжджає отець Григорій

²⁰⁴ Стоцький Я. , *Релігійна ситуація в Україні*, Тернопіль 1999, 55.

²⁰⁵ Семенюк В. інтерв'ю від 17.05.2018 / Інтерв'юер Габрилей Н. // приватний архів Габрилей Н (відеозапис)

²⁰⁶ Кучабська Л. інтерв'ю від 08.04.2018 / Інтерв'юер Габрилей Н. // приватний архів Габрилей Н (аудіозапис)

Єднорович, відправи здійснювали по хатах мирян. Через роз'єднаність між конфесіями греко-католики вирішили побудувати капличку.²⁰⁷

З моменту оголошення виходу з підпілля мешканці сіл Сапова та Зарваниця разом із священиками о. Іваном та Григорієм (прізвища невідомі) прибувши під храм у с. Зарваниці попросили, православного священика відчини їм храм та повернути його у власність греко-католицькій церкві.²⁰⁸

У 1990 році Василь Семенюк став ректором Тернопільської вищої духовної семінарії імені Патріарха Йосипа Сліпого. Також починає займатися відбудовою марійського духовного центру Зарваниця.

Отець Зеновій Монастирський разом із о.м.В.Семенюком та о .І.Якимівим 27 грудня 1989 року відчинили парафіяльну церкву у Зарваниці. Де зараз є один із найбільших відпустових та марійських центрів у світі.²⁰⁹

Вже з вересня віряни масово почали проводити молебні, з метою вимог легалізувати УГКЦ та відкрити церкви для відправ богослужінь. Обласна рада Тернополя була змушена визнати греко-католицьку церкву і зареєструвати першу громаду.

У 1992 р. відбувся синод єпископів УГКЦ, на якому прийняли рішення про створення 4-ьох єпархій : Тернопільської, Зборівської, Коломийсько-Чернівецької, Самбірсько-Дрогобицької. Тернопільську очолив Михаїл Сабрига, яку офіційно було засновано 20 квітня 1993 року.²¹⁰ Вже станом на 1997 рік, на Тернопільщині було 727 парафіяльних спільнот, 12 монастирів, та 727 священиків.²¹¹

Архикатедральний собор Непорочного Зачаття Пресвятої Богородиці у Тернополі, був відчинений за численними проханнями та вимогами вірян 21 грудня 1989 року, в передпразничній день. Вірні прибравши та прикрасивши

---

²⁰⁷ Ковальчук М. інтерв'ю від 11.03.2018 / Інтерв'юер Габрилей Н. // приватний архів Габрилей Н (аудіозапис)

²⁰⁸ Трач Софія. Інтерв'ю про Підпілля у с. Сапова від 6.03.2019 / інтерв'юер Юрій Городинський // приватний архів Ю.Городинського, відеозапис.

²⁰⁹ Кобильник Є. *Отець Зиновій Михайло Монастирський 10.11.2011* // [risu.ua/otec-zinoviy-mihaylo-monastirskiy_n45725\(5.09.2020\)](http://risu.ua/otec-zinoviy-mihaylo-monastirskiy_n45725(5.09.2020))

²¹⁰ *Шематизм Тернопільсько-Зборівської архієпархії УГКЦ*, Тернопіль 2014, 10.

²¹¹ Там само, 11.

приготували його до освячення, вже 23 грудня о.Ігор Возняк(теперішній архієпископ Львівський) служив першу Святу Літургію у храмі після стількох років тиші в ньому.²¹²

Хоч влада і одразу не проявляла активну політику щодо відновлення УГКЦ, та вірні зуміли самотійно та активно встановити її діяльність та активність.²¹³

Отже Українська Греко-Католицька Церква пройшовши довгі роки страждань, нарешті отримала шанс стати легальною та діяти відкрито. Цей шанс вірні та духовенство використали одразу та почали відновлення життя УГКЦ. Процес проходив по різному та в різний час відновлюватися парафіяльні спільноти, але Духовенство, яке служило в підпіллі активно діяло, щоб сприяти виходу із нього. Тому до кінця 90-х рр.. усі можливі парафіяльні спільноти було відновлено та офіційно повернуто до УГКЦ. Усе це відбулося завдяки невтомній та безстрашній праці підпільного духовенства і вірних УГКЦ.

---

²¹² Шематизм Тернопільсько-Зборівської архієпархії УГКЦ, Тернопіль 2014, 14.

²¹³ Стоцький Я. , Релігійна ситуація в Україні, 57.

Висновки

У цій магістерській праці було досліджено та проаналізовано історію існування та діяльності УГКЦ періоду підпілля на Тернопільщині. До уваги було взято багато наукових праць істориків про цей період та неопублікованих матеріалів а саме архівні джерела та інтерв'ю свідків чи учасників даного періоду, саме таке поєднання допомогло цілісно та багатосторонньо провести дослідження.

Магістерська праця була розділена на 4 розділи. При поділі враховувалися хронологічні межі та тематичні. Перший розділ охопив період з 1946-1950рр. умови за яких УГКЦ перестала існувати формально для СРСР та зазнавала тиску і переслідування з боку влади. Ліквідація УГКЦ була спричинена тиском тоталітарного режиму, і духовна ієрархія не мала ніякого відношення до процесу «возз'єднання». Духовні особи, які все таки брали участь у цих процесах, робили це не з власної волі, а через тиск і насилля з боку влади. У праці ми дослідили таке явище як «Церква в Церкві», яке було спричинене «приєднанням» значної кількості парафій до РПЦ, фактично це вказує на наявність двох ланок УГКЦ з 1946до1989рр. цієї та звісно повністю підпільної спільноти. Вірні, що приєдналися до РПЦ не завжди зауважували зміни, тому що священники які вимушено це зробили, часто картали себе і чекали змоги повернутися назад, тому у священничому служінні трималися католицького обряду та традиції, хоч офіційно підпорядковувалися православним. Парафії, де парох був проти приєднання, трималися його рішення та негласно переходили у підпілля, що вказувало на високий показник попереднього пасторального служіння пароха. Такі відмови спричинили хвилю арештів. Цей період можна виокремити як мученицький для нашої Церкви, і саме ця частина відкриває ще одну недосліджену частину для подальшого вивчення і наукової праці. Також можемо назвати 1946-1950-ті., періодом затишшя діяльності Церкви, адже найактивніше і найдіяльніше духовенство

було на засланні, далеко від пастви. Та у праці ми виокремили випадки проведення підпільних відправ.

Другий розділ висвітлює історію активізацію підпільної Церкви на Тернопільщині та духовних осіб, які творили Церкву. Наприкінці 50-х рр. починається лібералізація, і це спричиняє повернення амністованого духовенства, яке одразу починає таємно служити вірним. Влада постійно чинила тиск на «колишніх» священників – постійний контроль, допити, штрафи, але ці фактори не лякали нікого, лише змушували діяти УГКЦ більш таємно та обережно. Життя у підпіллі було викликом, як для клиру так і мирян. Кількість священників ми виокремили у праці з архівних даних, та це була кількість яку вислідковували органи влади, а незафіксованих випадків траплялося в рази більше. Колись -парафіяльне служіння, тепер стало локальним, священник обслуговував за потреби різні села та міста, їм часто доводилося долати сотні кілометрів, щоб послужити вірним, які так чекали греко-католицького священника. Священник отримував паству з різних околиць, усі хто зверталися були під його опікою. Нам відомі такі прізвища отців Тернопільщини як:Тарнопільський, Мартиняк, Монастирський, Василик, Заяць, Ковель, Демушко, Смаль,та багато ін.. Церква діяла містах:Тернопіль, Заліщики, Бучач, Скалат, села були ще більш активними адже там був менший контроль влади. Окрім отців запрацювали та відновили свою діяльність монаші спільноти сестер-василіанок, студиток, редемптористів. Церква була діяльна і жива, адже її лави поповняли нові духовні покликання,які продовжували її життя.

Третій розділ представляє та характеризує внутрішнє життя Церкви, її трансформації та форми служіння. Основна діяльна частина, а саме – уділення Святих таїнств – мала деякі зміни у самій організації. Також розглянуто усі способи пасторального служіння вірним, та проведення праці з дітьми і молоддю.У праці описано різні особливості та виклики які постали перед вірними і духовенством. Церква була підпільною, тому усі таїнства здійснювалися таємно, зазвичай вночі, та по оселях мирян. Роль мирянина і його вплив на розвиток Церкви в підпільних умовах зростає колосально. Сім'я

стала чи не єдиним осередком збереження молитви і духовного виховання. У праці описано, як вірні само організовувалися на молитву, працювали з дітьми та катехизували, були зв'язковими та помічниками в організації відправ. Роль мирян важко переоцінити, адже без їх праці і відваги Церква б переслала існувати.

Цікавим феноменом можемо виокремити духовне виховання та підтримку вірних у підпільній Церкві: катехизації по оселях, проведення наук сестрами монахинями та вірними для дітей. Кожен священник користався зустріччю з вірними під час відправ та проводив духовні науки. Варто теж зауважити продовження почитання святого місця у с.Зарваниця, де часто вірні організовували молитовні зустрічі та прощі. Усі ці факти вказують на живу та діяльну Церкву на Тернопільщині.

Четвертий розділ окреслює період лібералізації в державі з 1980-х та процес виходу з підпілля УГКЦ, а описано яким чином на Тернопільщині миряни та духовенство боролися за легалізацію і повернення храмів УГКЦ.

Підсумовуючи роботу можна сказати, що в роботі виконані поставлені цілі, охарактеризовано і досліджено діяльність УГКЦ на Тернопільщині в період підпілля. Виокремлено літургійний, пасторальний аспект діяльності Церкви. Висвітлені основні персони, та роль мирян в той період.

Дана праця має ще багато гілок для більше детального дослідження. Її можна використовувати на уроках катехизації дітей, молоді та дорослих як приклад духовного гарту і неоціненого подвижництва греко-католиків. Історії життя людей з даної праці можуть служити прикладом для зміцнення віри та бойового духу сучасних вірних УГКЦ.

Список джерел та літератури

1. Андрухів І. *Суспільно-політичні та релігійні процеси на Станіславщині в кінці 30-х – 50-х роках ХХст.* // *Український історичний журнал* 4 (1996) 105-106.
2. Баб'як А. *Нові українські мученики ХХ ст.* Рим 2002.
3. Бажан О. – Гасай Є. – Гуцал П. *Реабілітовані історією*, 2-ге вид Тернопіль 2012.
4. Бідула Г. – Желінська С. *Латшин. Мала історія отчого краю*, 2-вид. Тернопіль 2010.
5. Біла Юлія Інтерв'ю від 03.01.2019 / Інтерв'юер Ю.Городинський // приватний архів Ю.Городинського (Відеозапис).
6. Бірчак В. *Душпастир із псевдонімом «Дух»*. 06.01.2014 // zolotarektoral.te.ua/dushpastyr-iz-psevdonom-duh (10.10.2020)
7. Боцюрків Б. *Українська Греко-Католицька Церква в катакомбах (1946-1949)* // *Ковчег: Збірник статей з церковної історії історії*. Львів 1993, 123-164.
8. Бучацької єпархії УГКЦ, *Парафії, монастирі, храми, Тернопіль 2014, 369.*
9. Ванчура У. *Спомин про шлюб у підпіллі* // *Літургія підпільної Церкви*. Рим-Тернопіль 2014.
10. Гавриш І. *Станіславівська єпархія Української греко-католицької Церкви у період Підпілля(1946-1989)*, Івано-Франківськ 2017.
11. Гайковський М. *Хресною дорогою. Функціонування і спроби ліквідації Української Греко-Католицької Церкви в умовах СРСР у 1939-1941 та 1944-1946 роках. Збірник документів і матеріалів*. Львів 2006.
12. Говера І. *Літургійне життя священників і вірних в українській греко-католицькій церкві(УГКЦ в період підпілля 1946-1989)*. Львів 2019.
13. Головин Б. *«Я зрадником не був і не стану» - сказав отець Мирон Кордуба під час допиту в КГБУ* // *Подільське слово* (9 жовтня 1993).
14. Головин Б. *За служіння Богові, народу - смерть*, Тернопіль 2008, 75.

-
15. Головин Б. *Мученики та ісповідники Української церкви ХХ ст.*, Тернопіль 2004, 238.
16. Головин Б. *Христові обручниці*, Тернопіль 2013, 178.
17. Голомідова М. *Мирянський чин Василя Великого. Динаміка розвитку // Карпати : людина, етнос, цивілізація 7-8 (2017-2018) 201-220.*
18. Гринюк Б. *Окремі нотатки з історії храму святої великомучениці Параскеви та греко-католицької громади села Крогулець (XVIII- кінець ХХ ст.) // Українська Греко-Католицька Церква в історії та сучасних процесах розвитку українського суспільства: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції 21-22 квітня 2016р., Тернопіль 2016, 59-68.*
19. Гриценко М. Інтерв'ю від 8.02.2020 / Інтерв'юер Драгушак І. // приватний архів Драгушак І.(відеозапис)
20. ДАТО, Ф. 1, оп. 1, спр.2127, арк. 79.
21. ДАТО, Ф. 1, оп. 1, спр.2127, арк. 79.
22. ДАТО, ф. 1, оп. 5, спр. 173, арк. 97.
23. ДАТО, Ф. П-1, оп. 1, спр. 585, арк. 51.
24. ДАТО, ф. Р – 3240, оп. 2, спр. 3, арк. 51-52.
25. ДАТО, ф.1, оп. 1, спр. 3222, ар.15.
26. Дідух Т. *Особливості конфесійного життя греко-католицької церкви на Тернопільщині у 1958-1964рр. // Наукові записки: серія «Історія» 2 (2014) 122-128.*
27. Дідух Т. *Політика радянської влади щодо Греко-католицької Церкви в УРСР у період «Десталінізації»(1953 – 1959рр.) // Наукові записки:серія «Історія» 2 (2004) 190-196.*
28. Дмитрух С. *Життя як подвиг для Христа.* Львів 2007..
29. Жерноклеєв О. *Третій чин. Миряни в католицьких чернечих спільнотах: нариси історії*, Івано-Франківськ 2014.
30. Захарчишин Данута Інтерв'ю від 25.08.2000 / АІЩ – П-1-1-1132.
31. Золотий Б. *Історія міст і сіл Тербовляниціни*, Тернопіль 1997.

-
32. *Історія служіння Сестер Службеницьу Заліщиках* // ssmi-ua.org/domy_zalichyky(5.09.2020)
33. Катало О. Інтерв'ю від 2.02.2020 / Інтерв'юер Драгушак І // приватний архів Драгушак І.(відеозапис)
34. Кобильник Є. *Отець Зиновій Михайло Монастирський 10.11.2011* // risu.ua/otec-zinoviy-mihaylo-monastirskiy_n45725(5.09.2020)
35. Ковальчук М. інтерв'ю від 11.03.2018 / Інтерв'юер Габрилей Н. // приватний архів Габрилей Н (аудіозапис)
36. Колодій І. Інтерв'ю про підпілля с.Озерна від 25.02.2016 / інтерв'юер Говера І. // приватний архів Говера І.
37. Коломиєць І. *Як виглядав шлюб в УГКЦ за часів підпілля?* // credo.pro (02.01.2012)
38. Костик Анна Інтерв'ю від 19.07.2000 / АПЦ-1-1-64.
39. Кость П. *Історія української Церкви*. Львів 1990.
40. Купчак В. *Особливості формування греко-католицького духовенства у часи підпілля // Магістерська робота Львівської духовної семінарії Святого Духа, Львів 2018*
41. Кучабська Леся Інтерв'ю з 08.04.2018 / інтерв'юер Назар Габрилей // приватний архів Н.Габрилея (mp3)
42. Маслій О. *Жіночі чернечі спільноти УГКЦ у Галичині(1946 -1989рр.)*, Івано-Франківськ 2016, 83.
43. Меліцький К. Інтерв'ю від 14.05.2012 /Інтерв'юер Говера І. // приватний архів Говера І.(аудіо запис)
44. Микитин О. Інтерв'ю від 03.01.2019 / Інтерв'юер Городинський Ю.// приватний архів Ю.Городинського (відеозапис)
45. Овсієнко В. *Василик Павло Якимович(Спогади) Єпископа-Ординарія Коломийсько-Чернівецької єпархії Кир ПАВЛА ВАСИЛИКА.Записав ЮМ. 1991 – 1999 рр. Засканував, вичитав і розмістив на сайті ХПГ на Стрітення р. Б. 2008, 15 лютого, В.Овсієнко.*

- Опубліковано: Християнський вісник. Часопис Коломийсько-Чернівецької єпархії УГКЦ. Травень 1999, число 7 (67), спецвипуск. 24 с.
46. Пастернак Я. *Заліщицька земля в спогадах емігрантів*, Тернопіль 2005.
47. Пашенко В. *Греко-католики в Україні : від 40-х ХХ ст. до наших днів*, Полтава 2002.
48. Пашенко В. *УГКЦ на етапі боротьби за легалізацію в Україні(середина 70-х початок 80-х років) // Історія релігії в Україні. Праці XI-ї міжнародної наукової конференції ТІ Львів 2001, 331-335.*
49. Пашенко В. *Українська Греко-Католицька Церква середини 40 - 50-х років ХХ ст.: воскресіння з руїн, (PDF) 2005.*
50. Поліщук Н. *Жіноче чернецтво в умовах підпілля. Історія нескореної церкви 29.11.2016 // <http://ichistory.org.ua/2016/11/29/zhinoche-chernetstvo-v-umovah-pidpillya-istoriya-neskorenoyi-tserkvy>(10.09.2020)*
51. Приліп О. *Згадуємо о. Василя Вороновського // Дорогою молитви 9-10 (вересень-жовтень2010)*
52. Процик І. *Боротьба Української Греко-Католицької Церкви за легалізацію в другій половині 80-х рр..ХХ ст., як фактор демократизації суспільно-політичного життя України // Збірник наукових працьХ харківського національного педагогічного університету ім.. Г.Сковороди): серія «Історія та географія» 40(2011), 34-38.*
53. Рубльова Н. *Львівський псевдособор 1946 // Енциклопедія історії України Т-6 Київ, 2009.*
54. Сабрига Михайл Інтерв'ю від 30.03.1994 / АІЩ – П-1-1-321.
55. Савчук О, *Діяльність УГКЦ в умовах тоталітарного радянського режиму: суспільний контекст // Українська Греко-Католицька Церква у контексті вітчизняної історії та сучасних реалій : матеріали науково-практичної конференції з міжнародною участю 24-25 квітня, Тернопіль 2015, 73-77.*
56. Семенюк В. інтерв'ю від 17.05.2018 / Інтерв'юер Габрилей Н. // приватний архів Габрилей Н (відеозапис)

-
57. Сенчишин Н. *Мученики за віру Христову // Духовні острови мого народу*. Збараж 2010.
58. Сергійчук В. *Нескорена церква. Подвижництво греко-католиків України в боротьбі за віру та державу*, Київ 2001.
59. Смик Р. Почесні громадяни міста Бережани // berezhanymrada.gov.ua/index.php/nashe-misto/pochesni-hromadiany-m-berezhanu(10.09.2020)
60. Стоцький Я. , *Релігійна ситуація в Україні*, Тернопіль 1999, 55.
61. Стоцький Я. *Доля чернецтва, духовенства і парохій УГКЦ у західних областях України у 1950-1953рр. // Український історичний збірник 11 (2008) 283-293.*
62. Стоцький Я. *Міжконфесійна ситуація на Тернопільщині в 1927- 1967рр. // Ідеї національної церкви в Україні: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, Тернопіль 1997, 138-144.*
63. Стоцький Я. *Українська Греко-католицька церква і релігійне становище Тернопільщини 1946-1989*. Тернопіль 2003.
64. Стоцький Я. *Бучацький Василіанський монастир і становище Греко-Католицької Церкви у 1945–1989 рр.(PDF)*
65. Трач Софія. Інтерв'ю про Підпілля у с. Сапова від 6.03.2019 / інтерв'юер Юрій Городинський // приватний архів Ю.Городинського, відеозапис.
66. Трач Софія. Інтерв'ю про Підпілля у с. Сапова від 6.03.2019 / інтерв'юер Юрій Городинський // приватний архів Ю.Городинського, відеозапис.
67. Турій С. *Нелегка доля УГКЦ* , Тернопіль 1994.
68. Церква в Підпіллі (1946-1989) // http://ugcc.ua/official/ugcc-history/ix_tserkva_v_pidpilli_19461989_76326.html (28.07.2020)
69. *Церква Пресвятого Серця Христового- 100 років /* упоряд. Хома В.та ін., Тернопіль 2013.
70. Цыпин .В. *История Русской Православной Церкви 1917-1990* , Москва 1994, 497.

-
71. Чайківська О. Інтерв'ю з 3.01.2019 / Інтерв'юер Городинський Ю. // приватний архів Ю.Городинського (відеозапис)
72. Шаварин М. Інтерв'ю з 01.05.2007 / інтерв'юер невідомий // приватний архів Івана Говери
73. Шематизм Бучацької єпархії УГКЦ, *Парафії, монастирі, храми, Тернопіль 2014*, 369
74. *Шематизм Тернопільсько-Зборівської архієпархії УГКЦ*, Тернопіль 2014.
75. Шліхта Н. Церква тих, хто вижив. Радянська Україна, середина 1940-х – початок 1970-х рр., Харків 2011.
76. Шподарунок Н. *Владика Василій Семенюк: Стократний плід апостольської праці 02.08.2019 // <https://synod.ugcc.ua/data/vladyka-vasylii-semenyuk-stokratnyy-plit-apostolskoj-pratsi-1307>(20.09.2020)*
77. Щербак Ю. *Концептуальні засади освітньої доктрини Української Греко-Католицької Церкви в ХХст.*, Тернопіль 2006.